

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

КУРИЛО Ірина Олексіївна

УДК 330.342.146:314.93]:316.42(477)

**ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ
СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ
ТА ЇЇ ДЕМОГРАФІЧНІ НАСЛІДКИ**

Спеціальність 08.09.01 — Демографія, економіка праці,
соціальна економіка і політика

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора економічних наук

Київ — 2006

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті демографії та соціальних досліджень Національної академії наук України

Науковий консультант: доктор економічних наук, професор
Стещенко Валентина Сергіївна,
Інститут демографії та соціальних досліджень
НАН України, завідувач відділу демоекономіки

Офіційні опоненти: доктор економічних наук, професор,
Мандибура Віктор Омелянович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка МОН України,
професор кафедри економічної теорії

доктор економічних наук, професор
Семикіна Марина Валентинівна,
Кіровоградський національний
технічний університет МОН України,
декан факультету економіки та менеджменту

доктор економічних наук, старший науковий
співробітник
Семів Любов Казимирівна,
Інститут регіональних досліджень НАН України,
провідний науковий співробітник відділу
регіональної соціально-економічної політики
та територіального управління

Провідна установа: Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана МОН України,
кафедра управління персоналом

Захист відбудеться 10 жовтня 2006 р. о 12.30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.247.01 Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України за адресою: 01011, м. Київ, вул. Панаса Мирного, 26.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України за адресою: 01011, м. Київ, вул. Панаса Мирного, 26.

Автореферат розісланий 29 серпня 2006 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої
ради, кандидат економічних наук

Полякова С. В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Дослідження структурних характеристик соціуму і соціально-економічної структури населення, зокрема, є одним із тих фундаментальних наукових напрямів, через які здійснюється пізнання загальних закономірностей соціально-економічного розвитку, передбачення шляхів подальшого суспільно-економічного поступу.

Успішні розвинуті суспільства зазвичай пильно вглядаються в особливості своєї «внутрішньої будови» і їх досвід засвідчує, що ця схильність до самопізнання допомагає у пошуку рушійних сил та соціальних резервів суспільно-економічного розвитку, у забезпеченні його динамічності й збалансованості. Адже зрештою завжди у досягненні економічних переваг вирішальну роль відіграє людський чинник, тим більше — у сучасних умовах, коли людство рухається шляхом до економіки знань. Історичну традицію дослідження соціально-економічної структури у розвинутих західних країнах в останні десятиріччя продовжують праці таких учених як З. Бауман, П. Блау, Дж. К. Гелбрейт, Е. Гідденс, Дж. Голдторп, М. Грановеттер, П. Друкер, М. Кастельс, Р. Райх, Д. Рісмен, Р. Сведберг, Е. Тоффлер, А. Турен, Л. Туроу.

Науково-практичний інтерес до процесів формування соціально-економічних структур особливо актуалізується у періоди суспільно-економічних трансформацій, що викликають різке переструктурування населення, своєрідне соціальне переродження суспільства, яке супроводжується руйнацією старих соціальних зв'язків та інститутів, появою нових соціально-економічних груп. Економічні трансформації в постсоціалістичних країнах, які протягом останнього п'ятнадцятиріччя розбудовують нову модель соціально-економічного розвитку на ринкових засадах, пов'язані з істотними зрушеннями у трудових відносинах, соціально-економічній структурі й стратифікації населення, з кардинальними змінами соціально-демографічного „портрету” суспільства. Дослідження цих змін по суті спрямоване на осмислення економічних трансформацій і їх наслідків у людському вимірі і має неабияку практичну значущість у контексті вирішення проблем становлення середнього класу, подолання соціальної відчуженості, тенденцій поляризації й маргіналізації населення, прискорення вбудовування його широких верств у новий економічний порядок.

Серед дослідників із країн постсоціалістичного простору розробкою різних аспектів проблематики становлення нової соціально-економічної структури й стратифікації населення займаються В. Бобков, Б. Бреєв, А. Вишневський, В. Гойло, З. Голенкова, Т. Заславська, В. Іноземцев, Р. Капелюшников, А. Клепач, С. Кірдіна, Р. Колосова, Т. Колоші, Д. Конрад, В. Радаєв, Н. Римашевська, Г. Слезінгер, Н. Тілкіджієв, Н. Тіхонова, О. Шкаратан та інші вчені.

У сучасній Україні актуальність досліджень трансформацій соціально-економічної структури населення, а також їх демографічних наслідків зумовлена як надмірною соціально-демографічною ціною вітчизняних ринкових перетворень, так і необхідністю подальшого соціально-економічного й технологічного самовизначення, пошуку шляхів виходу на нову економічну траєкторію. Адже новітній вітчизняний досвід „економічного

зростання без розвитку” продемонстрував наявність не тільки макроекономічних проблем і диспропорцій, а й дефіцит соціальної енергії (що вивільняється у продуктивній взаємодії різних груп населення), відсутність належних умов для реалізації людського потенціалу, що гальмує економічний поступ.

Осмислення функцій соціально-економічної структури населення щодо забезпечення економічного розвитку, а також специфіки і механізмів її трансформації під впливом системних факторів в Україні активізувалося вже переважно у поточному сторіччі й втілювалось у роботах відомих вітчизняних учених С. Архієреєва, В. Геєця, Є. Головахи, Е. Лібанової, С. Макєєва, А. Чухна, Н. Паніної, Ю. Саєнка та ін.

З проблемами становлення нової соціально-економічної структури населення в Україні тісно пов'язані питання формування ринку праці, змін у зайнятості населення та соціально-трудовах відносинах, які досліджують українські вчені Д. Богиня, І. Гнибіденко, М. Долішній, Т. Заяць, С. Злупко, А. Колот, О. Новікова, В. Онікієнко, І. Петрова, М. Семикіна. Трансформації структур населення та сукупної робочої сили крізь призму зрушень в освітньо-професійній сфері розглядають О. Грішнова, І. Кравченко, Л. Лісогор, В. Новіков, Л. Семів та інші вчені. Активно досліджуваними є питання рівня життя й матеріально-доходної стратифікації населення, в розробку яких вагомий внесок зробили Е. Лібанова, В. Мандибура, М. Соколик, Л. Черенько й інші науковці. Демографічні аспекти формування соціально-економічної структури й відтворення людського потенціалу висвітлюються у працях вітчизняних демографів С. Пирожкова, І. Прибиткової, М. Романюка, В. Стешенко, Л. Чуйко, К. Якуби та ін.

Водночас бачення людського виміру суспільно-економічних трансформацій в Україні залишається недостатньо повним і цілісним. Наявні розробки переважно спрямовані на дослідження й регулювання структурних параметрів людських ресурсів у контексті вирішення проблем зайнятості, підвищення конкурентоспроможності робочої сили, рівня матеріального добробуту населення тощо. Попри непересічну значущість цих аспектів трансформаційних процесів в країні, результативність суспільно-економічних трансформацій у людському вимірі визначається й ступенем збалансованості соціально-економічної структури і стратифікації населення, гармонійністю відносин між соціально-економічними групами у процесі економічної діяльності, зрілістю класово-групових утворень й адекватністю виконуваних ними економічних функцій, формуванням соціальної бази для здійснення наступних етапів реформ, а також характером впливу соціоструктурних зрушень на демографічні процеси та якісні параметри відтворення людського потенціалу. Недостатня наукова розробленість цих питань зумовлює необхідність цілісного комплексного дослідження трансформацій соціально-економічної структури населення та їх демографічних наслідків.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тематика представленого дисертаційного дослідження тісно пов'язана з науково-дослідними роботами, що здійснюються за участю автора в Інституті демографії та соціальних досліджень НАН України за темами: „Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз” (д/р №0103U005480, 2003-2006 рр.), у рамках якої особисто автором досліджувався освітній

рівень населення, освітньо-професійні передумови продуктивної зайнятості та медико-демографічна складова людського розвитку; „Демографічна ситуація в Україні у 1979–1989 рр. у контексті дослідження передумов сучасної демографічної кризи” (д/р №0104U000652, 2004-2006 рр.), в якій особисто автором вивчалися чинники деформацій соціально-економічної структури населення у суспільстві радянського типу та особливості соціальної диференціації демографічних процесів. Дисертаційне дослідження пов'язане також з науково-дослідними роботами, що проводились в Інституті економіки НАН України за темами: „Демографічна криза в Україні та шляхи її подолання” (д/р № 0298U001038, 1994-1997 рр.), „Теоретичні основи та напрями протидії демографічній кризі в Україні” (д/р №0198U000104, 1998-2000 рр.) та „Особливості відтворення демографічного й трудового потенціалів населення України” (д/р №0100U006261, 2001-2003 рр.), при виконанні яких автором розроблялися теоретичні й методичні підходи до дослідження кризових явищ у відтворенні населення, вивчалися особливості макроструктури зайнятості населення, вплив соціоструктурних зрушень на тенденції стану здоров'я і тривалості життя населення, а також демополітичні аспекти протидії демографічній кризі в Україні.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є розвиток теоретико-методологічних і прикладних засад дослідження трансформацій соціально-економічної структури населення і їх демографічних наслідків та наукове обґрунтування принципів і пріоритетних напрямів соціально-демографічної політики у царині формування нової соціально-економічної структури населення України. Необхідність досягнення поставленої мети зумовила постановку і реалізацію у дисертаційній роботі таких завдань:

- виявлення на основі узагальнення й систематизації історичних поглядів на соціальну структуру населення закономірностей еволюції соціально-економічних структур та чинників стратифікації населення;
- дослідження сутності категорії „соціально-економічна структура населення” та її елементів–складових;
- розкриття специфіки соціоструктурної організації населення у суспільствах радянського типу, чинників її деформацій та особливостей зрушень у соціально-економічній структурі у період ринкових перетворень;
- розробка теоретико-методологічних засад та структурно-логічної схеми комплексного дослідження трансформації соціально-економічної структури населення та її демографічних наслідків;
- обґрунтування методологічних підходів до аналізу стану соціально-економічної структури населення в Україні, вибір і обґрунтування комплексу досліджуваних класифікаційних ознак структуроформування;
- розробка методичних підходів до виділення класів, мезокласових утворень та соціально-економічних страт у складі населення;
- оцінка демографічних передумов формування соціально-економічної структури, визначення ролі демографічних факторів у соціальній стратифікації населення;

- розкриття інституціональних основ формування соціально-класової структури та характеристика соціоструктурних особливостей класових утворень в Україні;

- комплексний аналіз освітньо-професійного виміру соціально-економічної структури населення з виділенням перспективних освітньо-професійних страт — носіїв інтелектуального капіталу й соціально-інноваційних функцій;

- обґрунтування впливу трансформацій соціально-економічної структури на перебіг процесів природного руху населення, розробка й реалізація методичних підходів до оцінки даного впливу і визначення, на цій основі, наявних та потенційних демографічних наслідків соціоструктурних зрушень в Україні;

- визначення характеристик та соціально-економічних показників якості соціально-економічної структури населення;

- розробка базових принципів формування соціально-демографічної доктрини, визначення основних складових і обґрунтування напрямів соціально-демографічної політики щодо регулювання соціально-класових відносин й відтворення людського потенціалу в Україні;

Об'єктом дослідження у дисертаційній роботі виступає процес трансформації соціально-економічної структури населення та його демографічні наслідки.

Предметом дослідження є теоретико-методологічні й прикладні проблеми трансформації соціально-економічної структури населення України та її впливу на демографічні процеси.

Методи дослідження. Для досягнення мети дослідження й реалізації поставлених завдань у роботі використано комплекс методів теоретичного дослідження та методів аналізу емпіричних даних. Із першої групи методів, зокрема, застосовано: *історико-логічний* — для встановлення закономірностей еволюції соціально-економічних структур і типів стратифікації населення; *синергетичний підхід і положення теорії соціальної самоорганізації* — для аналізу соціоструктурної специфіки суспільств радянського типу та механізмів становлення нових соціально-економічних структур; *системний підхід* — для визначення сутності категорії „соціально-економічна структура населення”, обґрунтування набору її елементів, сукупності факторів соціальної стратифікації та розробки методології комплексного дослідження трансформацій соціально-економічної структури; *інституціональний підхід* — для характеристики передумов і специфіки процесів формування нового класово-групового складу населення та в обґрунтуванні принципів соціально-демографічної політики; *діалектичний метод* — для розкриття напрямів трансформації соціально-економічної структури й протиріч між новими й старими інститутами у процесі становлення нових структур; *структурно-функціональний* — для розкриття функцій економічних і соціальних інститутів, ролі окремих факторів соціальної диференціації та співвідношень між ними, а також взаємозв'язків між динамікою соціально-економічної структури населення й економічним розвитком; *історичної аналогії* — для передбачення перспективних змін щодо соціально-економічної структури населення та перебігу демографічних процесів. Серед економіко-статистичних методів обробки й аналізу емпіричних даних широко використані: для виділення й характеристики соціально-економічних груп (страт,

класів) та оцінки їх співвідношень у населенні — *методи абсолютних, середніх і відносних величин, групування й класифікації*; для дослідження змін у соціально-економічних структурах та їх факторів — *методи аналізу рядів динаміки та структурних зрушень*; для оцінки диференціації населення за соціальними й економічними ознаками — *аналіз рядів розподілу*; для наочного відображення показників соціально-економічного складу та їх змін — *графічний метод*; у дослідженні взаємозв'язків факторів соціальної стратифікації — *методи вимірювання зв'язку*; для характеристики соціальної диференціації демографічних процесів — *демографічне моделювання*.

За основу інформаційної бази дослідження взято матеріали єдиного суцільного статистичного спостереження, що надає дані за найширшим спектром соціально-економічних ознак населення — Всеукраїнського перепису населення. У дослідженні використано також дані вибіркового обстеження населення (з питань економічної активності, гідної праці, обстеження умов життя домогосподарств, політики гнучкості праці, „Базова захищеність населення України”) й інші дані Державного комітету статистики України, Міністерства охорони здоров'я, результати соціологічних опитувань, а також Закони України, конвенції Міжнародної організації праці та ін.

Наукова новизна одержаних результатів. Наукові результати, що одержані автором дисертації і виносяться на захист, втілюються у розвитку теоретико-методологічних і прикладних засад дослідження трансформацій соціально-економічної структури населення і їх демографічних наслідків та у розробці базових принципів і напрямів соціально-демографічної політики щодо становлення нової соціально-економічної структури населення й відтворення людського потенціалу в Україні. У дисертаційній роботі:

– суттєво розвинуто трактування загальноісторичних закономірностей трансформації соціально-економічних структур і типів стратифікації населення. Крім посилення різноманіття й багатомірності соціально-економічних структур, вони полягають також у: переході від домінування демографічних й біогенетичних факторів стратифікації до переважання економічних чинників, а відтак — до посилення ролі нерівностей, зумовлених факторами особистісного, індивідуально-досяжного характеру; підвищенні ролі функціонального аспекту організації соціально-економічних структур; циклічному посиленні (зменшенні) соціальної диференціації населення; наростанні процесів оновлення й трансформації соціально-економічних структур;

– набуло подальшого теоретичного розвитку трактування сутності категорії „соціально-економічна структура населення”, яке, на відміну від традиційного тлумачення, враховує її інституціональну складову, включає до елементів структури як соціально-економічні групи населення, так і інститути, що забезпечують формування й відтворення відносин і взаємодій між індивідами та їх групами;

– вперше з позицій синергетичного підходу й положень теорії соціальної самоорганізації розкрито соціоструктурні риси суспільства дотрансформаційного періоду як закритої соціально-економічної системи у фазі збереження існуючого порядку, виявлено фактори гальмування економічного розвитку у цій системі, що дало змогу визначити чинники,

спрямованість та особливості трансформацій соціально-економічної структури населення під час переходу до ринкової економіки;

- розкрито роль інституціонального фактора в економічному розвитку і у становленні нової соціальної структури населення та обґрунтовано необхідність застосування інституціонального підходу у дослідженні трансформацій соціально-економічної структури, який, на відміну від класичних і неокласичних економічних підходів (адаптованих до аналізу соціально-економічної системи у стані відносної рівноваги), є більш прийнятним для дослідження нерівноважних станів і трансформаційних процесів.

- розроблено й обґрунтовано власну структурно-логічну схему комплексного аналізу трансформацій соціально-економічної структури населення, що, на відміну від існуючих, передбачає послідовний розгляд демографічних факторів, інституціональних механізмів формування нової структури, класово-групового складу населення, узагальнюючу оцінку якості соціально-економічної структури та впливу її трансформацій на демографічні процеси;

- обґрунтовано доцільність застосування класового й стратифікаційного методологічних підходів до дослідження соціально-економічної структури населення як взаємодоповнюючих, що дозволяє якісно й кількісно оцінити, по-перше, вплив ринкових перетворень на структуру населення (через класовий аналіз або власницько-трудоий зріз соціально-економічної структури) й, по-друге, стан людського потенціалу суспільства з точки зору його постіндустріальної перспективи (стратифікаційний аналіз: освітньо-професійний вимір соціально-економічної структури);

- доповнено науково-методичну базу оцінки й аналізу соціально-економічної структури через: а) включення до аналізу таких емерджентних властивостей населення як інститути; б) використання методичного принципу „осьового зрізу” у комплексному дослідженні соціально-економічної структури; в) розробку, на базі існуючих теоретичних схем класового й стратифікаційного поділу, методик виокремлення класових утворень і страт у населенні, адаптованих до вітчизняної інформаційно-статистичної бази;

- на основі аналізу статистичних даних оцінено демографічні передумови формування соціально-економічної структури населення в Україні, соціоструктурні особливості різних демографічних контингентів та охарактеризовано залежність соціально-економічної позиції індивідів від їх демографічних ознак–ресурсів;

- на базі дослідження вітчизняної специфіки перетворень власності, формування ринку праці і соціально-трудоих відносин вперше дано комплексну характеристику інституціональних передумов становлення соціально-класової структури населення в Україні;

- виділено й досліджено освітньо-професійні страти у населенні України, вперше оцінено чисельність і структурні характеристики перспективного соціоструктурного утворення — „нового класу”, визначено роль і функції вищої освіти як інституціональної бази формування даного класу; вперше визначено чинники формування й механізми функціонування „інституціональних пасток” в освітньо-професійній царині і можливі шляхи виходу з них;

- отримало розвиток розкриття механізмів виходу з соціально-економічних криз, що, на думку автора, здійснюється через реалізацію синергетичного ефекту взаємодії провідних

соціально-економічних груп населення: власників фізичного капіталу (на етапі ринкових перетворень) та носіїв інтелектуального капіталу (для постіндустріальної трансформації);

– теоретично обґрунтовано механізми впливу інституціональних факторів та зрушень у соціально-груповому складі населення на динаміку демографічних процесів та здійснено, з використанням методу історичної аналогії, прогноз–передбачення демографічних тенденцій у зв'язку зі структурними змінами, що супроводжують становлення постіндустріального суспільства;

– для оцінки соціальної диференціації демографічних параметрів вперше побудовано модель зі структурними змінними, що відображає взаємозв'язок рівнів освіти й дітності жінок, а також демоетричні моделі смертності населення, диференційовані за соціально-економічними ознаками;

– визначено характеристики та соціально-економічні показники якості соціально-економічної структури і вперше здійснено оцінку якості соціально-економічної структури населення України;

– вперше розроблено базові принципи соціально-демографічної доктрини з позицій інституціонального підходу;

– отримало подальший розвиток визначення цілей і напрямів державної політики щодо становлення нової соціально-економічної структури населення та відтворення людського потенціалу в Україні.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що теоретико-методологічні положення й висновки, викладені у дисертації, можуть слугувати основою для вирішення теоретичних і прикладних проблем регулювання соціально-класових відносин й відтворення людського потенціалу в Україні. Вони призначені для використання при розробці програм соціально-економічного розвитку країни, опрацювання законодавчих і нормативних актів з питань розвитку соціального діалогу, освіти й професійної підготовки, охорони здоров'я населення, вирішення демографічних проблем.

Науково-методичні розробки автора використовуються у практичній роботі Міністерства праці та соціальної політики (лист № 15/10/136–06 від 27.04.2006 р.), Державного комітету статистики (лист № 10/1–8/276 від 12.05.2006 р.), Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту (лист № К-1134 від 12.07.2006 р.). Розробки впроваджені у навчальний процес у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (довідка № 013/463 від 3.05.2006 р.) та у Національному університеті „Києво-Могилянська академія” (довідка № 12/500 від 4.05.2006 р.), а також у науково-дослідну роботу Державного інституту проблем сім'ї та молоді (листи № 000006 від 12.01.2005 р. та № 117/1 від 31.08.2005 р.). Теоретико-методологічні положення й практичні рекомендації з дисертаційної роботи використано при розробці „Концепції демографічного розвитку України на 2005-2015 рр.” та „Стратегії демографічного розвитку України на 2006-2015 рр.” (довідка Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України за № 181-11/170 від 16.05.2006 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є одноосібно виконаною завершеною науковою працею, в якій висвітлено авторське бачення методології дослідження трансформа-

цій соціально-економічної структури населення і їх демографічних наслідків, а також принципів і напрямів регулюючої діяльності щодо гармонізації соціально-класових відносин, поліпшення соціально-економічного складу населення й відтворення людського потенціалу в Україні. Наукові положення, висновки і рекомендації, що виносяться на захист, одержані автором самостійно.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення дисертаційної роботи доповідалися автором на 19 міжнародних і вітчизняних науково-практичних конференціях, семінарах, засіданнях круглих столів, зокрема: Всеукраїнській науковій конференції “Актуальні питання державного будівництва і подолання кризових явищ у суспільстві” (Київ, 1999 р.), Міжнародній науково-практичній конференції „Демографічний розвиток і його соціально-економічні наслідки” (Москва, 2001 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції „Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві” (Київ, 2003 р.), 2-ій, 4-ій та 5-ій Міжнародних науково-практичних конференціях “Сучасні проблеми гуманізації та гармонізації управління” (Харків, 2001 та 2003 рр.; Житомир, 2004 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції „Регіональні проблеми зайнятості і ринку праці” (Тернопіль, 2004 р.), 2-ій Міжнародній науково-практичній конференції „Управління людськими ресурсами: держава, регіон, підприємство” (Донецьк–Маріуполь, 2004 р.), 2-ій Міжнародній науково-практичній конференції „Управління людськими ресурсами: проблеми теорії та практики” (Київ, 2005 р.), Міжнародній науково-практичній конференції „Демографічний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики” (Київ, 2005 р.), науково-практичній конференції „Політика демографічного розвитку: сучасний стан та її перспективи в Західному регіоні України” (Львів, 2005 р.), 3-ій та 4-ій Міжнародних конференціях „Проблеми сучасної економіки й інституціональна теорія” (Донецьк, 2005 та 2006 рр.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження опубліковані автором у 48 наукових працях, в яких автору належить 56,5 д. а., з них — 1 індивідуальна монографія (обсягом 27,4 д.а.), 4 колективні монографії, 24 статті у фахових наукових виданнях, 10 праць в інших наукових виданнях та 9 – у матеріалах конференцій.

Структура та обсяг роботи. Дисертаційна робота складається із вступу, шести розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 410 стор. комп’ютерного тексту, робота містить 23 таблиці, 62 рисунки (один з яких займає повну сторінку). Список використаних джерел включає 312 найменувань на 27 сторінках, 2 додатки розміщені на 9 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У першому розділі “Теоретичні і методологічні основи дослідження трансформацій соціально-економічної структури населення” узагальнено закономірності еволюції соціальних структур, розкрито сутність категорії „соціально-економічна структура населення”, розроблено теоретико-методологічні засади дослідження трансформації соціально-економічної структури населення та її демографічних наслідків, обґрунтовано ме-

тодологічні та методичні підходи до аналізу сучасного стану соціально-економічної структури населення України.

Дослідженням встановлено, що еволюція поглядів на соціально-економічну структуру населення та чинники його стратифікації відповідає напрямку самого цивілізаційного поступу: моделі стратифікації, що базуються на домінуючій ролі природно-біологічних ознак індивідів, юридично закріпленої нерівності прав, походження й кровної спорідненості, у ході історичного розвитку поступаються місцем моделям соціально-економічної нерівності, чинники якої локалізуються в економічній царині і втілюються у власності на засоби виробництва, позиції у сфері зайнятості, відмінностях у доходах. Відтак зростання ролі інтелектуальних ресурсів, знань та творчих можливостей індивідів в економічному розвитку створює об'єктивні передумови для виходу на передній план чинників соціальної стратифікації особистісного характеру, втілених в освіченості, професіоналізмі, культурному рівні індивідів.

Поступове усвідомлення того, що соціально-економічний розвиток йде шляхами функціонального збагачення і урізноманітнення економічної діяльності, а отже, відбувається ускладнення структурно-функціональної організації соціуму, зростання його комплексності, знайшло своє відображення у переході від однофакторних (монокритеріальних) моделей соціально-економічної структури до багатомірних. Утвердження множинності критеріїв як методологічного принципу аналізу стратифікації пов'язане і з врахуванням багатокладності економіки, за якої поява складніших економічних форм не супроводжується знищенням попередніх, а включенням їх у нові, часто зі значними трансформаціями.

Зі збільшенням чисельності соціально-економічних груп, ускладненням взаємозв'язків між ними все виразніше виявляється значущість взаємної кооперації різних груп у процесах економічної діяльності, ефективність насамперед горизонтальних зв'язків між ними, що стимулює усвідомлення зростаючої ролі функціонального аспекту організації соціально-економічних структур населення.

Встановлено, що історична еволюція поглядів на соціально-економічну структуру населення відбиває також процеси прискорення соціально-економічних змін, перехід від традиційних суспільств, що еволюціонували повільно і характеризувалися відносною «застиглістю» соціальних структур, до сучасних — зі швидким розвитком технологій, безперервним оновленням суспільно-економічного буття й трансформацією соціально-економічної структури населення.

Націленість дисертаційного дослідження на пізнання природи й механізмів трансформації соціально-економічних структур обумовило потребу в уточненні й розвитку трактування сутності поняття „соціально-економічна структура населення”. Воно визначається у роботі як система зв'язків і взаємовідносин груп населення, які посідають різні позиції у сфері соціально-економічного відтворення. На відміну від традиційного тлумачення, до елементів-складових соціально-економічної структури автором віднесено не лише соціально-економічні групи населення (класи, верстви тощо), але й інститути. Інститути являють собою сталі форми організації спільної діяльності індивідів та їх груп, які представ-

лені комплексом норм і правил та механізмів, що забезпечують їх виконання. Вони відіграють у структурі роль своєрідних вузлів, зв'язок, що упорядковують й регулюють соціально-економічні відносини і таким чином забезпечують взаємодію соціально-економічних груп й інтеграцію населення як цілого.

Кардинальні зрушення у соціально-економічній структурі населення, пов'язані з появою нових класів, страт, зі зміною природи й функцій класово-групових утворень, відбуваються під впливом перетворень ключових інститутів макрорівня (власності, влади, ринку праці, освіти та ін.). З огляду на це у роботі послідовно обстоюється думка про необхідність розгляду соціально-економічної структури населення у двох її проекціях – інституціональній і класово-груповій.

Дисертантом обґрунтовано, що у процесах трансформації соціально-економічної структури населення втілюється генезис і соціоструктурна еволюція даної соціальної системи. Доведено продуктивність дослідження трансформацій соціально-економічної структури населення із залученням синергетичного підходу. З позицій синергетичного підходу й теорії соціальної самоорганізації суспільство дотрансформаційного періоду (радянського типу) постає як відносно замкнута соціальна система у фазі збереження існуючого порядку. Причому її структурна самоорганізація характеризувалась встановленням одноманітних структур, переважанням владно-політичного вектора стратифікації, домінуванням вибудованих державою вертикальних соціально-економічних зв'язків над горизонтальними, спрощенням структур і стандартизацією соціально-економічних практик населення.

Виявлено соціоструктурні фактори гальмування економічного розвитку у системі радянського типу (як-от: відсутність ринку як регулятора і каталізатора економічної динаміки; пріоритетність матеріального виробництва й зумовлені цим диспропорції у секторально-галузевій структурі зайнятості населення; ставка на робітничий клас як соціальну опору, недооцінка кваліфікованої розумової праці та пов'язані з цим консервація застарілої освітньо-професійної структури й труднощі визрівання соціально-економічних груп, які виступають рушійними силами економічного прогресу на зрілих стадіях індустріального розвитку; занедбаність мотиваційних аспектів, „залишковість” інвестування у людський капітал та ін.); доведено, що вплив сил інерції у даній системі домінував над дією джерел розвитку. Це зрештою призвело її до стану стагнації, а за спроби його порушити — обернулося системною кризою.

Обстоюється твердження, що специфіка трансформаційної соціально-економічної кризи полягала у поєднанні кризи розпаду соціалістичної економіки з кризовими явищами, що характерні для занепаду індустріального суспільства. При цьому характер зрушень у соціально-економічній структурі населення України періоду незалежності визначався здебільшого тим, що назріла системна трансформація звелася лише до *ринкових перетворень*, здійснених в інтересах олігархо-бюрократичної верхівки, за яких активні інституціональні реформи значною мірою були підмінені боротьбою різних груп еліт за владу і власність.

Дослідженням встановлено, що питання трансформації соціально-економічної структури населення тісно пов'язані з проблемою нерівноважних, кризових станів соціуму.

Кризовий стан соціальної системи, а також порушення її замкнутості, посилення зовнішніх контактів виступають умовами виникнення процесів самоорганізації, у результаті яких зароджуються й формуються нові соціально-економічні структури. При цьому вихід із соціально-економічної кризи також пов'язаний з активізацією процесу суспільної самоорганізації на макрорівні.

Отримало розвиток розкриття механізмів виходу із соціально-економічних криз через реалізацію синергетичного ефекту групової взаємодії. Обґрунтовано, що успішне здійснення суспільно-економічних трансформацій має опиратися на продуктивну взаємодію провідних (на даному етапі розвитку) соціально-економічних груп населення, внаслідок якої змінюється насамперед інституціональна проєкція суспільного устрою. Саме зв'язки–взаємодії груп населення, які зчіплюють–формують його соціально-економічну структуру, зумовлюють і той синергетичний ефект, що необхідний для подолання соціально-економічної кризи.

З огляду на виявлену роль інституціонального фактора в економічному розвитку і у становленні нової соціально-економічної структури населення та на кращу адаптованість інституціонального підходу до вивчення нерівноважних станів і трансформаційних процесів, дослідження соціально-економічної структури населення у дисертації базується на науковій парадигмі інституціонального аналізу, що передбачає орієнтацію на такі методологічні принципи: системності; міждисциплінарності; історизму; вивчення соціально-економічних процесів і структур у ході їх становлення і розвитку; зосередження уваги на інститутах й інституціональних механізмах, які визначають характер досліджуваних процесів; критичної спрямованості аналізу та пошуку притаманних даній системі дисфункцій в її внутрішній будові.

Автором розроблено й реалізовано власну структурно-логічну схему комплексного дослідження трансформації соціально-економічної структури населення (рис. 1). Вихідним його пунктом виступає оцінка демографічних передумов формування соціально-економічної структури, позаяк субстрат сукупного суб'єкта економічної діяльності становить населення, яке й виступає як сукупність соціальних груп, що взаємодіють між собою у рамках системи економічних відносин. У дослідженні трансформації соціально-економічної структури населення традиційному аналізу його класово-групового складу (чисельності класів, верств, їх сумірності тощо) має передувати й розгляд інституціональних основ формування згаданих соціально-економічних груп, оскільки вони „вбудовуються” в соціально-економічну структуру через інституціональний простір й інституціональною ж складовою визначається характер зв'язків між ними, ступінь впорядкованості–узгодженості їх взаємодії. Логічну завершеність дослідженню трансформації соціально-економічної структури населення надає аналіз її демографічних наслідків, оскільки параметри відтворення населення системно доповнюють його соціоструктурні характеристики, і за їх змінами можна судити про те, до прогресу чи деградації ведуть, у кінцевому рахунку, трансформації соціально-економічної структури. Принципово важливою для визначення результативності соціоструктурних зрушень і формування соціальної політики у цій царині є й узагальнююча оцінка якості наявної соціально-економічної структури й стратифі-

кації населення, що базується на розробленій автором системі характеристик якості та відповідних їм показників.

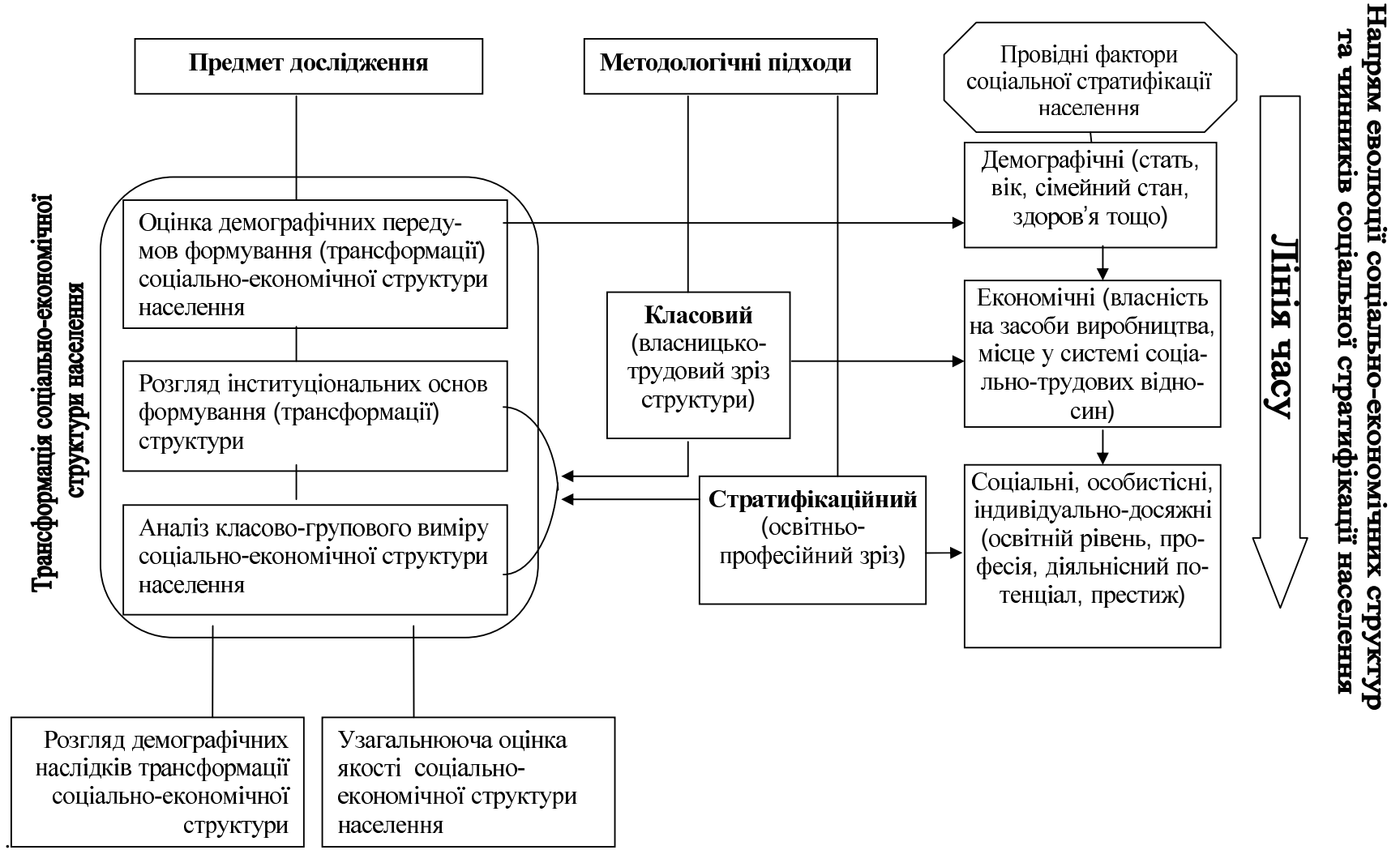

Рис. 1. Структурно-логічна схема комплексного дослідження трансформацій соціально-економічної структури населення

Дисертантом обґрунтовано, що для всебічної оцінки соціально-економічної структури населення України доцільним є використання класового й стратифікаційного методологічних підходів як взаємодоповнюючих. За основу при розгляді класової структури населення взято її власницько-трудоий вимір, а у рамках аналізу соціально-економічної структури з позицій стратифікаційного підходу обрано освітньо-професійний вимір, включаючи професійно-посадову й освітню стратифікаційні решітки. При цьому власницький аспект і зріз соціально-економічної структури, що відображає вплив трудових відносин на дислокацію класових позицій, слугує індикатором становлення економічних класів капіталістичного суспільства (тобто для оцінки дії ринкових трансформацій на структуру населення), освітньо-професійний же вимір структури населення „діагностує” стан людського потенціалу суспільства з точки зору його постіндустріальної перспективи. Об’єктивною основою зближення й взаємодоповнюваності цих підходів до аналізу соціально-економічної структури населення є зближення–перетинання у сучасному суспільстві пов’язаних із власністю ресурсів та управлінських функцій з освітньо-професійними ресурсами й спроможностями індивідів, поступове заміщення (мірою зростання ролі людського капіталу й витіснення ним фізичного) традиційних класових нерівностей економічного характеру освітньо-професійними відмінностями.

Запропонована структурно-логічна схема комплексного дослідження трансформацій соціально-економічної структури населення дозволяє також встановити місце наявної моделі стратифікації серед історичних типів стратифікаційних систем, а отже, ступінь її сучасності (прогресивності) — через послідовну оцінку ролі демографічних (демографічний аспект), економічних (власницько-трудоий вимір) і соціальних (освітньо-професійний зріз) факторів у формуванні соціально-економічної структури й стратифікації населення України.

Автором з’ясовано також потребу у розвитку науково-методичного та інформаційного забезпечення досліджень трансформацій соціально-економічної структури та їх демографічних наслідків в Україні. В розробці методичних підходів принципово важливим є врахування того, що соціально-економічна структура населення тотожна його емерджентним властивостям. Критерію емерджентності відповідають не лише показники чисельності та складу (населення, класу, групи), а й запропоновані автором індикатори, виражені через частоту взаємодій між соціально-економічними групами, що характеризують поєднання різних верств населення та зв’язки між ними. До емерджентних властивостей відносяться й інститути, аналізу внутрішньої організації і функцій яких має належати чільне місце у дослідженні трансформації соціально-економічної структури та її демографічних впливів. Обґрунтовано також доцільність дотримання в аналізі соціально-економічного складу населення методичного принципу „осьового зрізу”, згідно з яким розподіл індивідів на основні групи за даною „осьовою” ознакою виступає водночас в якості внутрішнього поділу для інших осьових зрізів структури. З огляду на неповноту та інші недоліки інформаційно-статистичної бази досліджень соціально-економічної структури населення й соціальної диференціації демографічних процесів в Україні дисертантом також сформульовано пропозиції щодо її вдосконалення і розвитку.

У другому розділі “Соціально-економічна структура населення України: демографічний аспект” досліджено демографічні передумови формування соціально-економічної структури населення, роль демографічних факторів у визначенні соціально-економічного статусу індивіда та проаналізовано соціоструктурні особливості основних вікових та статевих контингентів населення в Україні.

Відтворення населення й зміни його соціально-економічної структури відбуваються у зв'язку з динамікою чисельності та під впливом зрушень у його статеві-віковому складі. Становлення нової соціально-економічної структури населення України в останнє п'ятнадцятиріччя відбувалося за неухильного зменшення його чисельності, переважно зумовленого депопуляцією й почасти — міграційним чинником. За досліджуваний період підвищився рівень постаріння населення, близьким до вичерпання є трудовий резерв, створений більш високою народжуваністю середини 1980-х років. Обґрунтовано, що очікуване надалі прискорене зменшення чисельності працездатного населення у поєднанні з подальшим старінням потребує задіяння інтенсивних факторів відтворення демографічного й трудового потенціалів населення та трансформацій його соціально-економічної структури, результатом яких має бути підвищення освіченості, подовження тривалості активного трудового життя.

Дисертантом доводиться, що демографічні ознаки-характеристики індивідів являють собою безпосередню природну основу формування тих властивостей населення, що є значущими критеріями соціально-економічної диференціації у сучасних стратифікаційних системах (соціально-професійній, класовій, культурно-нормативній). При цьому професійно-посадова, матеріально-дохідна диференціація „накладається” на вікову і гендерну нерівність, так чи інакше відбиваючи соціально-демографічні відмінності. Дослідженням встановлено, що для періоду суспільно-економічних трансформацій в Україні характерне посилення впливу демографічних (вік, стать, сімейний стан), медико-антропометричних (стан здоров'я, фізичні дані) та пов'язаних з ними соціально-психологічних (адаптаційні ресурси, схильність до ризику, сприйняття інновацій) факторів на стратифікаційні процеси у сфері економічної діяльності.

Типовою для соціально-вікової стратифікації є вразливість наймолодших і старших вікових груп населення щодо набуття і збереження високого соціально-економічного статусу. Аналіз показав, що у нашій країні на тлі загального посилення диференціації населення за низкою соціально-економічних ознак, саме у згаданих граничних вікових контингентах тенденція до соціально-економічної поляризації населення виявилась найбільш чітко. Разом з тим, на ролі окремих вікових груп, формуванні їх місця у суспільно-економічній ієрархії позначається різке зростання динамічності соціально-економічних процесів в Україні у трансформаційний період. Висхідна соціальна мобільність характерна переважно для тих груп населення, які краще адаптувалися до ринкових умов, зазвичай для осіб молодшого та ранньозрілого працездатного віку. Їх соціально-економічні переваги базуються на володінні інноваційними навичками, ринковій свідомості, орієнтації на нові можливості щодо зайнятості, пов'язані з економічним реформуванням. Проблемними ж точками фор-

мування соціально-економічної структури молоді в Україні є її поляризація за рівнем й якістю освіти, труднощі з первинним працевлаштуванням та поширене „тяжіння” молоді до тіньової економічної діяльності.

Дослідження соціоструктурних особливостей різних вікових груп населення показало, що особи середнього працездатного віку відзначаються високим освітнім рівнем та підвищеною, порівняно з іншими контингентами, насиченістю представниками новосформованих соціально-економічних груп підприємницького кола: роботодавцями, самозайнятими. Вагома частина осіб у цьому віці зайнята на посадах професіоналів, помітним серед них є представництво керівників структурних підрозділів, менеджерів й інших працівників, яких за освітньо-професійною ознакою можна віднести до „нового середнього класу”. Однак і у середніх вікових групах населення відчутною є поляризація за класовою належністю, соціально-професійними, а надто — матеріально-доходними ознаками із тяжінням значної частки осіб (особливо сільських жителів) до нижньої частини стратифікаційної піраміди.

Аналіз засвідчує, що у старших вікових групах населення в Україні послідовно зменшується представництво підприємців-власників, а для найманих працівників — скорочуються можливості пошуку соціально престижної й економічно продуктивної зайнятості у широкому діапазоні робочих місць. Водночас саме працівники зі старших поколінь працездатного і „раннього” післяпрацездатного віку посідають і визначні місця у посадово-професійній ієрархії. При цьому на соціально-економічні позиції представників старшої генерації у транзитивній економіці значною мірою вплинула наявність (чи відсутність) владно-політичних, професійно-посадових й освітніх ресурсів, а також соціальних зв'язків, укорінених ще в їх дотрансформаційному минулому. Обґрунтовано, що, крім цього, важливу роль в інтеграції осіб старших (та й інших) вікових груп у нові економічні відносини й соціально-економічну структуру населення, зайняті у ній високих позицій відіграють соціально-психологічні фактори, як-от: індивідуально-досяжні установки, впевненість у власних силах, готовність до освоєння нових знань і професійних ролей, цілеспрямованість тощо.

Соціально-економічне становище осіб пенсійного віку детермінується їх зайнятістю (незайнятістю), можливостями отримання додаткових доходів, що корелюють з їх демографічними (вік, стать) та демоекономічними (освітній рівень, вид зайнятості) характеристиками. Зайнятість пенсіонерів старших груп має переважно вимушений характер, часто не відповідає їх психофізіологічним можливостям і зумовлюється низьким рівнем пенсійного забезпечення. Непересічну роль у складі джерел засобів існування літніх осіб (особливо сільських жителів) відіграє зайнятість в особистих селянських господарствах, яка і в останні роки не скорочується.

Одним із елементів соціально-економічної ієрархії, системи розподілу власності, престижу й інших соціально значущих ресурсів залишається гендерний статус. У дисертації гендер розглядається з позицій інституціонального підходу і визначається як організована модель соціально-економічних відносин між жінками й чоловіками у межах основних інститутів суспільства. Соціальна диференціація-нерівність за гендерним статусом в Україні виявляється у соціально-трудовій сфері, розподільчих відносинах, у межах інститутів со-

ціалізації (сім'я, освіта). Встановлені гендерні диспропорції втілюються у: відставанні жінок від чоловіків у професійно-посадовій ієрархії в умовах, коли освітній рівень зайнятих жінок перевищує чоловічий; вагомому гендерному перекосі у розвитку підприємництва на користь чоловіків; помітній внутрішньо-професійній статевій сегрегації за рядом занять; відчутному відставанні жінок (у т. ч. високоосвічених) за рівнями заробітної плати й особистого доходу і у цілому нижчому рівні віддачі від освіти у жінок; „нерівноправному ставленні” до жінок як носіїв робочої сили, що переважно зумовлюється підвищеним сімейно-репродуктивним навантаженням жінок і впливає на їх доступ до продуктивної зайнятості та можливості соціального сходження. Так, частка жінок серед законодавців за підсумками Всеукраїнського перепису населення становила 13,4%, у складі вищих державних службовців — 19,2%, у статусній групі роботодавців — 32,0%; заробітна плата найманих працівників-жінок в Україні у 2005 р. становила 70,9 % чоловічої, а, наприклад, особистий дохід жінок з повною вищою освітою — близько 66% його рівня у високоосвічених чоловіків.

Охарактеризовано й негативні риси соціально-економічної структури чоловіків, що переважно пов'язані із зайнятістю доволі значної їх частини у неперспективних щодо інноваційної переорієнтації економіки заняттях переважно фізичної праці та низькотехнологічних галузях з важкими й небезпечними умовами праці, а також з відставанням від жінок за освітнім рівнем, яке за збереження сучасних тенденцій навчальної активності населення має збільшитись у майбутньому.

Обґрунтовано, що сприяти досягненню гендерного паритету, рівності можливостей чоловіків і жінок та різних вікових груп населення України щодо набуття бажаного соціально-економічного статусу мають: забезпечення виконання існуючих законодавчих норм і гарантій та розвиток правової бази запобігання дискримінації у соціально-трудої сфері за віковою й статевою ознакою; реструктуризація економіки й відповідна перебудова макроструктури зайнятості населення, стабільний соціально-економічний розвиток; надання жінкам реальної свободи вибору різних моделей поєднання роботи, громадської діяльності, сім'ї й материнських обов'язків; зміни у соціально-економічних відносинах, спрямовані на пристосування до потреб старших поколінь. При цьому мірою завершення широкомасштабного реформування, скорочення надмірної доходної нерівності, кризових проявів у соціально-демографічному відтворенні можна очікувати зменшення детермінуючого впливу демографічних факторів на соціально-економічні позиції індивідів.

У третьому розділі „Соціально-економічна структура населення: класовий аналіз” розкрито інституціональні передумови формування соціально-класової структури, виокремлено, на основі розроблених методик, та охарактеризовано класові й мезокласові утворення у населенні України, проаналізовано особливості структури зайнятості різних класових груп й новітні тенденції її динаміки.

Дослідженням встановлено, що інституціональною основою становлення нової соціально-економічної структури населення, визрівання класів як її елементів виступає розвиток приватної власності та ринку праці. Інститут власності обумовлює класову сегментацію ринку праці. Інститути власності й ринку праці визначають умови доступу до позицій в еко-

номічній сфері, а відтак— до інших соціально значущих благ і ресурсів. Трансформація старої інституціональної системи економіки мала забезпечити умови для переходу від етакратичної стратифікації населення в Україні до соціальної стратифікації власницького типу. Однак автором обґрунтовується, що специфіка інституціональних зрушень, які супроводжували становлення ринкових відносин в країні, не відповідала потребам визрівання економічних класів сучасного суспільства, подолання протиріч у соціально-класових відносинах та розширення соціальної бази для подальшого соціально-економічного реформування.

Для здійснення ринкових перетворень було використано інституціональну модель ліберального ринку — найбільш віддалену від економічних і соціокультурних умов країни, таку, що не узгоджувалася з вітчизняними базовими інститутами. Це призвело до дивергенції впроваджуваних ринкових інститутів та норм, що діяли у вітчизняному інституціональному просторі, зумовило появу „інституціональних пасток”, що блокують дію конкурентних механізмів регулювання економіки й соціального сходження індивідів, та тривалу соціальну аномію з відповідним ефектом широкомасштабної маргіналізації населення. Доводиться, що становлення ліберально-ринкового капіталізму на тлі номенклатурної приватизації не сприяло утворенню масових верств середніх і дрібних власників, зумовило „відлучення” широких верств населення від процесів контролю й володіння власністю, можливостей її накопичення. Відсутність повноцінного конкурентного середовища економіки і нині унеможливило ефективний перерозподіл прав власності і протидіє формуванню незалежних від держави середніх і великих приватних власників.

Автором виявлено і досліджено ті особливості формування ринку праці, що суттєво позначилися на визріванні класів в Україні та відносинах між ними: деформалізацію норм і правил у соціально-трудої сфері, здешевлення робочої сили, брак належно оплачуваних робочих місць і зниження соціального захисту працівників, поширення опортуністичної поведінки економічних агентів (передусім, роботодавців) й високі трансакційні витрати при захисті й контролі виконання трудових угод. Автором обґрунтовано, що нерівноправне становище суб'єктів трудових відносин в Україні породжує економічну владу, яка дозволяє роботодавцю змусити найманого працівника нести нееквівалентні витрати заради створення доходу для роботодавця. При цьому вагома нерівність різних соціально-економічних груп населення щодо присвоєння додаткового продукту (що, зокрема, втілюється у низьких стандартах оплати найманої праці), протидіє розв'язанню протиріч між основними економічними класами, формуванню їх взаємної зацікавленості у накопиченні людського капіталу й у поглибленні трансформаційних процесів.

Доведено, що вади інституціонального середовища формування соціально-економічної структури в Україні зумовили появу класових утворень у населенні, що якісно відмінні від „західних аналогів”: за ступенем економічної самостійності й незалежності, сталістю й надійністю забезпечення основних прав, специфікою виконуваних соціально-економічних функцій, продуктивністю зайнятості, характером праці тощо.

Дослідження кількісних параметрів і структурних характеристик класу роботодавців показало, що, попри порівняну нечисленність і незрілість, він мобілізував у свої ряди актив-

них, як правило, освічених і професійно спроможних осіб, переважно чоловіків. При цьому тип підприємця–ринкового дільця, який здійснює торговельно–посередницькі операції, в країні домінує над підприємцем промислового типу, який продуктивно використовує капітал у виробництві. Переважання у складі підприємців–роботодавців власників малого торговельно–посередницького бізнесу слід визнати несприятливим як щодо розширення інвестиційно–інноваційного попиту, необхідної концентрації власності й підвищення ефективності її функціонування, так і щодо забезпечення сталості позицій роботодавців у соціально–економічній структурі населення, розширення можливостей їх висхідної соціальної мобільності.

Встановлено, що соціально–класова група самозайнятих за своєю чисельністю значно перевищує роботодавців, однак поступається їм за низкою якісних характеристик — рівнем освіти, професійним складом, секторально–галузевим розподілом. Переважаючою в Україні є самозайнятість традиційно–консервативного характеру у торгівлі та в аграрному секторі. У сучасному ж соціумі унікальні можливості щодо досягнення високого соціально–економічного статусу й творчої самореалізації надає інноваційна самозайнятість професіоналів (архітектори, лікарі, програмісти, юристи та ін.), що слабо розвинута у нашій країні через низький платоспроможний попит населення, інституціонально–організаційні перепони, не врегульованість питань соціального захисту самозайнятих осіб. Переливу робочої сили із групи самозайнятих до лав роботодавців перешкоджають ресурсні обмеження як щодо наявності основного й обігового капіталу, так і стосовно освітньо–професійної підготовки, необхідної для укрупнення бізнесу й організації сумісної діяльності людей. Скороченню обсягів традиційної самозайнятості „на користь” сфери найманої праці протидіє насамперед дефіцит робочих місць з прийнятними умовами найму й оплати праці.

Автором доведено, що у складі сукупності найманих працівників з аналітичною метою доцільно виділяти мезокласові утворення та окремі фракції за професійно–посадовою ознакою, секторально–галузеву належність, формою власності чи ж комбінацією цих ознак. Здійснено порівняльний аналіз статусних груп „працюючі за наймом” та „члени колективних підприємств, кооперативів”, досліджено комбіновані розподіли найманих працівників за такими класифікаційними ознаками як форма власності, вид економічної діяльності, рівень заробітної плати. На цій основі встановлено, що структуру зайнятості населення України вирізняє підвищена частка зайнятих у трудомістких та низькопродуктивних галузях первинного і вторинного секторів економіки та значно нижча питома вага працюючих у високотехнологічних галузях, галузях, які надають ринкові послуги, в інформаційному секторі. Недостатньою у структурі зайнятості є частка галузей, що виробляють продукцію кінцевого споживання і в яких накопичується інвестиційний потенціал економіки. В останні роки відбувається скорочення частки зайнятих у галузях–товаровиробниках, дещо збільшується внесок у структуру зайнятості тих галузей інституціонального сектора нефінансових корпорацій, які надають послуги, та працівників галузі фінансових трансакцій. Обґрунтовано, що провідними чинниками прискорення перебудови макроструктури зайнятості населення мають стати: підвищення продуктивності праці; розвиток ринкової інфраструктури, середньо–і високотехнологічного сегментів економіки,

формування інституціональних передумов для розвитку інноваційного виробництва, підвищення рівня доходів населення, насамперед, оплати праці.

Розроблено адаптовану до вітчизняної статистичної бази методику оцінки класового складу населення за схемою Дж. Голдторпа, яка, на нашу думку, є найбільш прийнятною для відображення соціально-економічних відмінностей, зумовлених як відносинами власності, так і місцем індивідів у системі соціально-трудова відносин. При виокремленні класів, що відповідають цій схемі („службового”, „проміжного” й „робітничого”) застосовано комбінування розподілів зайнятого населення за статусом зайнятості та професійно-посадовою позицією. Згідно зі здійсненою оцінкою, представники „службового” класу (професіонали, державні службовці різного рівня, менеджери і власники підприємств) становлять у населенні України 22,6%; „проміжного” класу (працівники рутинної нефізичної праці; дрібні власники, самозайняті, фермери; технічні працівники і керівники нижчого рівня у сфері фізичної праці) — 21,9%; частка ж „робітничого” класу (кваліфіковані й некваліфіковані робітники фізичної праці, у т. ч. й сільськогосподарські) — 55,5%.

За результатами проведених автором міжнародних порівнянь встановлено, що Україна на тлі розвинутих країн вирізняється вищою часткою кваліфікованих індустріальних робітників і некваліфікованих сільськогосподарських робітників, меншою часткою дрібних і середніх власників, а також працівників як висококваліфікованої, так і рутинної розумової праці. Соціально-економічна структура населення переобтяжена мезокласовими групами, пов'язаними із паліативними економічними й технологічними укладами і характеризується нижчою часткою мезокласів, які утворюють соціальну основу сучасного суспільства й „локомотив” його економічного розвитку — середній клас — як старий, так і новий.

У четвертому розділі „Освітньо-професійний вимір соціально-економічної структури населення” проаналізовано тенденції розвитку інститутів освіти й науки та їх вплив на формування соціально-економічної структури й стратифікації населення, виокремлено й досліджено освітньо-професійні страти у складі населення України, охарактеризовано специфіку інтелектуального капіталу і його складових, позиції носіїв інтелектуального капіталу у соціально-економічній структурі та проблеми його відтворення у нашій країні.

Інституціональною базою формування соціально-економічних груп населення, які виступають рушійними силами суспільно-економічного розвитку на зрілих стадіях індустріалізму та при переході до постіндустріального суспільства виступають соціальні інститути освіти (зокрема, вищої), науки та професійні інститути. Серед функцій, виконуваних цими інститутами, найважливішими щодо формування соціально-економічної структури населення є професійна, селективна й стратифікаційна та інноваційна.

Дослідженням встановлено, що у трансформаційний період в країні під впливом економічних чинників та інституціональних й функціональних змін у системі освіти позначились тенденції навчальної активності й освітнього рівня населення, що не позбавлені протиріч. Підвищення охоплення молоді освітою університетського рівня і збільшення чисельності аспірантів й докторантів поєднувалось зі скороченням прийому до ВНЗ I–II рівнів акредитації, зменшенням контингенту учнів ПТНЗ й збільшенням чисельності молоді, яка не

здобуває і повну загальну освіту. Посилилась диференціація молоді за рівнем освіти, тенденції освітньої інфраструктури й навчальної активності не сприяли підтягуванню нижньої частини освітньо-професійної піраміди населення до стандартів соціальної середини. Становлення інституту другої вищої освіти та збільшення числа осіб, які отримують додаткову освіту, не дозволяє, однак, констатувати суттєве просування у вирішенні проблеми формування системи безперервної освіти в Україні. Населення припиняє підвищувати свій освітній рівень після 35 років, недостатніми лишаються обсяги й якість перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів, відсутня законодавчо-нормативна база освіти дорослих, не розвинуті професійні інститути як складова механізму формування систем професійного розвитку.

Доведено, що у період ринкових трансформацій значно загострились проблеми забезпечення рівного доступу різних верств населення України до якісної освіти. Належній реалізації інститутами освіти й науки селективної й стратифікаційної функцій перешкоджають інституціональні пастки в освітньо-професійній царині, що втілюються у поширенні практик використання „блату”, у моделях взаємовідносин з приводу „купівлі” вступу до престижних ВНЗ, кваліфікаційних робіт, „доплат” за успішне складання іспитів, вдале працевлаштування, кар’єрне просування тощо. У роботі охарактеризовано *фундаментальні, організаційні й соціетальні чинники* формування даних неефективних інститутів та механізми, що забезпечують їх сталість і базуються на дії *ефектів навчання, сполучення, координації та культурної інерції*. Обґрунтовано, що у подоланні таких інституціональних пасток, крім рестриктивних механізмів (контролю, санкцій), важливу роль має відіграти задіяння механізмів підтримання високої репутації (ВНЗ, наукової установи, фірми), визріванню яких має сприяти стабілізація соціально-економічної ситуації та інституціональної системи.

У ході дослідження встановлено, що за освітнім критерієм до вищих і середніх верств в Україні мало б належати близько половини зайнятого населення. Найбільш освіченими у складі зайнятого населення є жінки–городянки (найменш освіченими — сільські чоловіки). У складі ж знаннєвої еліти населення (осіб з науковими ступенями) переважають чоловіки й особливо гостро стоїть проблема постаріння.

Встановлено, що найістотнішою диспропорцією освітньо-професійної структури населення України є зосередження, попри доволі високий освітній рівень зайнятих, значної їх частини у межах занять переважно фізичної праці, у т.ч. некваліфікованої. Виокремлено й охарактеризовано страти „напівкваліфікованої” й „некваліфікованої” праці, оцінено співвідношення між ними та перспективи їх динаміки.

Зайняті переважно розумовою працею в Україні становлять дещо менше 2/5 зі значною міжпоселенською диференціацією — у городян їх частка більша ніж вдвічі вища, ніж у селян, які відзначаються особливо високою концентрацією у „найпростіших професіях”. При цьому більше чверті зайнятих найпростішими професіями городян і близько шостої частини сільських жителів мали явно незатребувану вищу освіту. Немала частина осіб працездатного віку з вищою професійною освітою (як-от: технічного, фізико-математичного, медико-біологічного профілю та ін.) зайнята на посадах, що потребують нижчого освітньо-кваліфікаційного рівня, здебільшого — у сфері обслуговування й торгівлі. Внесок у соціально-еконо-

мічний склад населення осіб, які належать до групи занять „професіонали”, а також ступінь їх соціального престижу і впливу слід визнати недостатніми. Обґрунтовано, що консервація працездатно-орієнтованої соціально-професійної структури зайнятості населення за відсутності у ній суттєвих зрушень на користь більш кваліфікованих видів розумової праці (як це має місце в Україні) гальмує перехід до інноваційної моделі економічного розвитку.

За сукупністю освітньо-професійних критеріїв (вища освіта, висококваліфікована розумова праця, певна автономія трудової діяльності) у зайнятому населенні країни виокремлено перспективну соціально-економічну верству — „новий клас” — покликаний і здатний (за певних інституціональних передумов) стати провідною соціальною силою інноваційної переорієнтації економіки й постіндустріальної трансформації суспільства. „Новий клас” вбудовується у простір традиційного вищого і середнього класів (насамперед, його „верхнього шару”) і становить близько 1/5 зайнятого населення. Це соціальне утворення в Україні є значною мірою потенційним й відзначається низьким рівнем соціальної інтеграції окремих прошарків у своєму складі.

Проаналізовано основні макроекономічні й інституціональні чинники, які протидіють формуванню повноцінної соціальної бази інноваційно-постіндустріальних перетворень, розширеному відтворенню інтелектуального капіталу в Україні. Ринкові перетворення в країні не призвели до техніко-технологічної модернізації її економіки, відсутні сприятливі інституціональні умови для розвитку інноваційної підприємницької діяльності, має місце брак робочих місць високої освітньої ємності, стійкою виявилася традиція недооцінки складної висококваліфікованої праці. Незважаючи на наявність прямо пропорційної залежності між рівнем освіти індивідів і величиною їх доходів, все ще значна частина високоосвічених осіб в Україні не дотягує й до середньодоходних груп населення, переважно балансує на межі між бідністю і середнім рівнем доходів: наприклад, у 2005 р. це майже 1/4 осіб з повною вищою освітою, які відносяться до протосередніх верств (а ще 1/10 — до бідних і злиденних). Ще слабкою лишається залежність міжгалузевої диференціації заробітної плати від рівня освіти працівників: коефіцієнт рангової кореляції Спірмена між рівнем середньої заробітної плати та часткою осіб з вищою освітою за видами економічної діяльності дорівнює 0,33 (за крит. знач. 0,53), що дає підстави вважати відповідний зв'язок неістотним. Обґрунтовано, що досягнення збалансованості ланцюга „освіта–професія–дохід” потребує розстановки нових акцентів у політиці регулювання заробітної плати, що забезпечували б подолання малозабезпеченості та низькодоходності високоосвічених і професійно спроможних верств працюючого населення, сприяючи, тим самим, збереженню й підвищенню якості робочої сили, стимулюванню сукупного попиту й економічного зростання в Україні.

Реалізація значного накопиченого інтелектуального потенціалу населення країни „замикається” на вирішенні двох взаємозалежних груп проблем: пов'язаних з оновленням–примноженням інтелектуальних ресурсів та з їх ефективним використанням. Проблеми першої групи особливо актуалізуються в умовах старіння населення (що позначається на його освітньо-професійній гнучкості) і їх розв'язання ускладнюється через відсутність системи безперервної освіти протягом життя, традицій самоосвітньої діяльності економічно активно-

го населення та стимулів до неї. Продуктивне ж використання інтелектуального капіталу та безперервність його відтворення потребують реструктуризації попиту на робочу силу та зростання інвестицій в інтелектуальний капітал (на усіх рівнях і етапах його відтворення).

Доводиться, що у ході суспільно-економічного прогресу відбувається перерозподіл владних функцій, впливу й економічних ресурсів на користь носіїв інтелектуального капіталу. Висота інтелектуальної і пов'язаної з нею економічної стратифікації у часовому вимірі підвладна флуктуаціям. Однак попри наявність протиріч формування нової структури за меритократичним принципом, є підстави сподіватися у перспективі на становлення менш егалітарного суспільства з більш гармонійною соціально-економічною структурою населення.

У п'ятому розділі „Демографічні наслідки трансформації соціально-економічної структури населення в Україні” теоретично обґрунтовано механізми впливу соціоструктурних зрушень на перебіг демографічних процесів, розроблено й реалізовано методичні підходи до аналізу й оцінки соціальної диференціації народжуваності й смертності, проаналізовано перспективи демографічної динаміки у контексті подальшої трансформації соціально-економічної структури населення.

Обґрунтовано, що в умовах суспільно-економічних трансформацій зростає вплив інституціональних і пов'язаних з ними соціально-групових змін у населенні на рівень і динаміку демографічних процесів. Розкрито специфіку дії факторів інституціонального характеру (у т. ч. неформальних інститутів), показано, що істотний вплив на перебіг процесів природного руху населення України у трансформаційний період справили інституціональні зміни у соціально-трудовому середовищі та у функціонуванні інститутів шлюбу, сім'ї, освіти й охорони здоров'я.

Інтенсивність та структурні риси народжуваності, смертності, шлюбності мають відмінності у різних соціально-економічних групах населення. Встановлено, що в основі соціальної диференціації демографічних процесів лежать відмінності у структурі потреб, демографічних установок і мотивацій відповідних соціально-економічних груп населення. Вважаємо, що у механізмах передачі впливу соціально-економічної нерівності на дітородну активність, стан здоров'я і тривалість життя важливу роль відіграє суб'єтивне сприйняття індивідами (й їх групами) свого соціально-економічного статусу та його складових (професійно-посадової позиції, матеріального становища тощо). Відтак зміни у соціально-груповому складі на користь тих чи інших класів, верств населення з притаманними їм особливостями демографічної поведінки неодмінно позначаються на перебігу демографічних процесів.

Показано, що значну частину демографічної „собівартості” ринкових перетворень в Україні становили втрати від падіння народжуваності, зумовленого загостренням проблем зайнятості, деформалізацією норм і правил на ринку праці, здешевленням робочої сили, низькою соціальною мобільністю, зниженням рівня доходів і соціального захисту сімей, материнства і дитинства. Під дією цих факторів неоднозначних змін зазнали інститути шлюбу й сім'ї, що теж спричиняє пролонгований вплив на дітородну активність населення. Доведено, що певне підвищення народжуваності в країні у 2002–2005 рр., яке в основному торкнулося міського населення, стало результатом реалізації переважно народжень первістків,

відкладених у найтяжчі кризові роки. Аналіз структури народжень за черговостями дозволяє стверджувати, що приріст народжень міг бути більшим, якби плоди економічного зростання відчутніше вплинули на рівень життя сільського населення, яке відзначається поширеністю орієнтацій принаймні на дводітну сім'ю. Обґрунтовано, що відмінності у репродуктивних настановах селян і городян пов'язані як зі специфікою неформальних інститутів (традицій, неписаних норм, особливостей способу життя), так і з дією соціогрупового чинника, а саме — переважанням у складі сільських жителів тих соціально-економічних груп населення, які мають більшу потребу у дітях і вирізняються вищими репродуктивними установками.

Для оцінки впливу соціоструктурних факторів на демографічні параметри запропоновано регресійну модель зі структурними змінними виду:

$$Y_{ij} = \bar{y} + \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^{p_i} a_{ij} u_{ij} ,$$

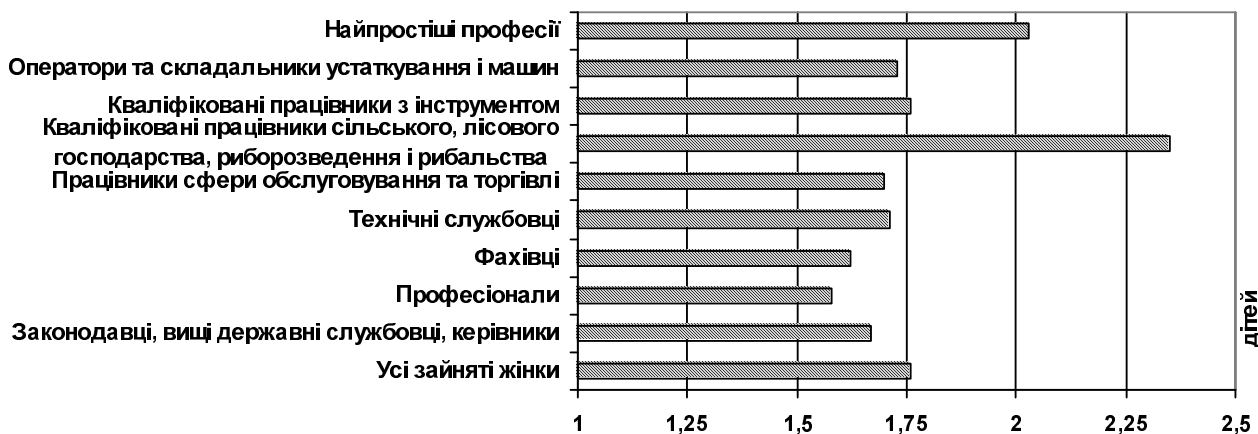
де m — кількість факторів;

p_i — кількість груп за i -м фактором;

У дисертації з використанням цієї моделі здійснено оцінку впливу двох факторів— рівня освіти та віку — на рівень дітності жінок¹. Вихідне групування жінок за вказаними ознаками було стандартизовано методом найменших квадратів, оцінено параметри отриманої моделі, а на їх основі — стандартизовані середні Y_{ij} та центровані ефекти a_{ij} . Останні характеризують чистий, елімінований від взаємодії всередині моделі ефект впливу кожного фактора.

Результати моделювання засвідчують, зокрема, що незалежно від віку дітність жінок з вищою освітою на 23% нижча за середній рівень; жінки із загальною середньою освітою мають рівень дітності на 6% вищий, ніж середній за сукупністю; відсутність середньої освіти, за інших рівних умов, підвищує рівень дітності жінок на 46%. Порівняння оцінок параметрів моделей для міських і сільських жінок показало, що вплив освітнього фактора на дітність є більш вагомим у жінок–городянок.

Здійснено аналіз диференціації рівня дітності жінок й групами занять (рис.2) .

Примітка: розрахунки автора за даними Всеукраїнського перепису населення

Рис. 2. Середня фактична дітність жінок України за професійними групами.

¹ Середнє число дітей у розрахунку на одну жінку з числа тих, які народжували дітей (розраховано за даними, які надає перший Всеукраїнський перепис населення)

Найнижчим рівнем дітності вирізняються жінки–професіонали. На противагу цьому особи, зайняті переважно фізичною працею, працюючи у сільському господарстві мають вищі рівні дітності. З огляду на те, що інноваційна переорієнтація економіки супроводжується зростанням у населенні частки нового середнього класу, представників якого вирізняють низькі репродуктивні установки, зроблено висновок, що розраховувати на суттєве й довготривале підвищення народжуваності за сприятливих економічних і технологічних зрушень в Україні немає підстав. Водночас економічна стабілізація, підвищення рівня життя широких верств населення й виважена соціально-демографічна політика з пронаталістською орієнтацією здатні стимулювати дітородну активність.

Встановлено, що серед деморуйнівних наслідків ринкових перетворень в Україні найбільш серйозними й довготривалими є медико-демографічні, які втілюються у негативних тенденціях смертності дорослого населення, низькій тривалості життя за значної чоловічої надсмертності, в «омолодженні» смертності й інвалідності за рядом причин, переважно несприятливій динаміці захворюваності, накопиченні населенням тягара хронічних хвороб. Виявлені особливості динаміки й структури смертності, захворюваності та інвалідності населення свідчать, що саме соціоструктурні фактори, пов'язані із зрушеннями у трудовій сфері, низхідною соціальною мобільністю й розширенням поля соціальної ексклюзії, а також зниження доступності якісного медичного обслуговування для багатьох соціально-економічних верств стали каталізаторами негативних змін у стані здоров'я й життєздатності населення у період трансформацій.

Оцінки соціальної диференціації середньої тривалості життя, отримані за основі побудованих автором демоетричних моделей смертності, диференційованих за соціально-економічними ознаками (зайнятість, характер праці, рівень освіти)², підтверджують, що вищий рівень освіти та якості зайнятості сприяє зниженню смертності через формування здорового способу життя й раціональної вітальної поведінки населення, а отже, прогресивні зміни у його складі на користь високоосвічених, забезпечених та професійно спроможних верств є важливим фактором–резервом поліпшення стану здоров'я населення й подовження тривалості життя в Україні. Обґрунтовано також, що різним соціально-професійним групам притаманні свої специфічні фактори ризику щодо здоров'я, при цьому диференціація смертності та її зворотній зв'язок із «висотою» соціально-економічного статусу у нашій країні стосується не стільки загального рівня смертності, скільки смертності від певних причин.

Структура передчасної смертності населення України за причинами (табл. 1), в якій чільні місця посідають причини смерті, найбільш поширені у нижчих соціальних верствах населення (туберкульоз, нещасні випадки, зумовлені зловживанням алкоголем) або у маргінальних вищих прошарках (як-от: убивства у кримінальному світі або пов'язані з бізнесом тощо), і нині відбиває деформації соціально-економічної структури населення, пов'язані з надмірним посиленням соціальної не-

² З використанням наявних даних за роки, суміжні з датами проведення попередніх переписів населення

рівності і, зокрема, майнового розшарування, з маргіналізацією населення, нечисленністю й незрілістю його середніх верств.

Таблиця 1

Ієрархія основних причин смерті чоловіків і жінок у вікових групах між 15 і 60 роками в Україні у 2005 р.

Рангове місце	Жінки			Чоловіки		
	15-29 р.	30-44 р.	45-59 р.	15-29 р.	30-44 р.	45-59 р.
I	Зовнішні причини смерті		Хвороби системи кровообігу	Зовнішні причини смерті		Хвороби системи кровообігу
II	Інфекційні й паразитарні хвороби (на 90% – туберкульоз і СНІД)	Новоутворення		Інфекційні й паразитарні хвороби (на 92% туберкульоз і СНІД)	Новоутворення	Зовнішні причини смерті
III	Новоутворення	Хвороби системи кровообігу	Зовнішні причини смерті	Хвороби системи кровообігу	Інфекційні й паразитарні хвороби (на 78%- туберкульоз і СНІД)	Новоутворення
IV	Хвороби системи кровообігу	Хвороби органів травлення		Хвороби органів травлення		

Зменшення соціально-класових відмінностей у стані здоров'я і тривалості життя населення України залежить від досягнення сталої посткризової соціально-економічної стабілізації, прогресивних змін у соціально-економічній структурі, способі життя населення та від розвитку загальнодоступної якісної медичної допомоги.

У шостому розділі „Соціально-демографічна політика щодо регулювання трансформацій структури населення та їх наслідків” визначено зміст, стратегічну й тактичну мету соціально-демографічної політики, розроблено характеристики й відповідні їм показники якості соціально-економічної структури населення й здійснено її оцінку для нашої країни, обґрунтовано базові принципи та основні напрями політики щодо поліпшення якості соціально-економічної структури населення та відтворення людського потенціалу в Україні.

Зміст сучасної соціально-демографічної політики в Україні полягає у координації зусиль індивідів та соціально-економічних груп у прискоренні трансформаційних процесів. Її стратегічні орієнтири пов'язані з формуванням інноваційних соціальних ресурсів, закладених в освіті, інтелектуальних активах суспільства, у відтворенні людського капіталу й нарощуванні діяльнісного потенціалу населення. Тактична мета політики полягає у подоланні гострих протиріч інституціонального устрою й усуненні деформацій соціально-економічного складу населення та у поліпшенні демографічної ситуації в Україні.

Обґрунтовано, що у відповідності з виділенням двох проєкцій соціально-економічної структури населення й специфікою їх супідрядності, оцінка якості соціально-економічної структури населення й ефективності регулюючого впливу на неї має здійснюватися за двома групами характеристик: якості інституціональної системи та якості класово-групового складу населення (рис. 3).

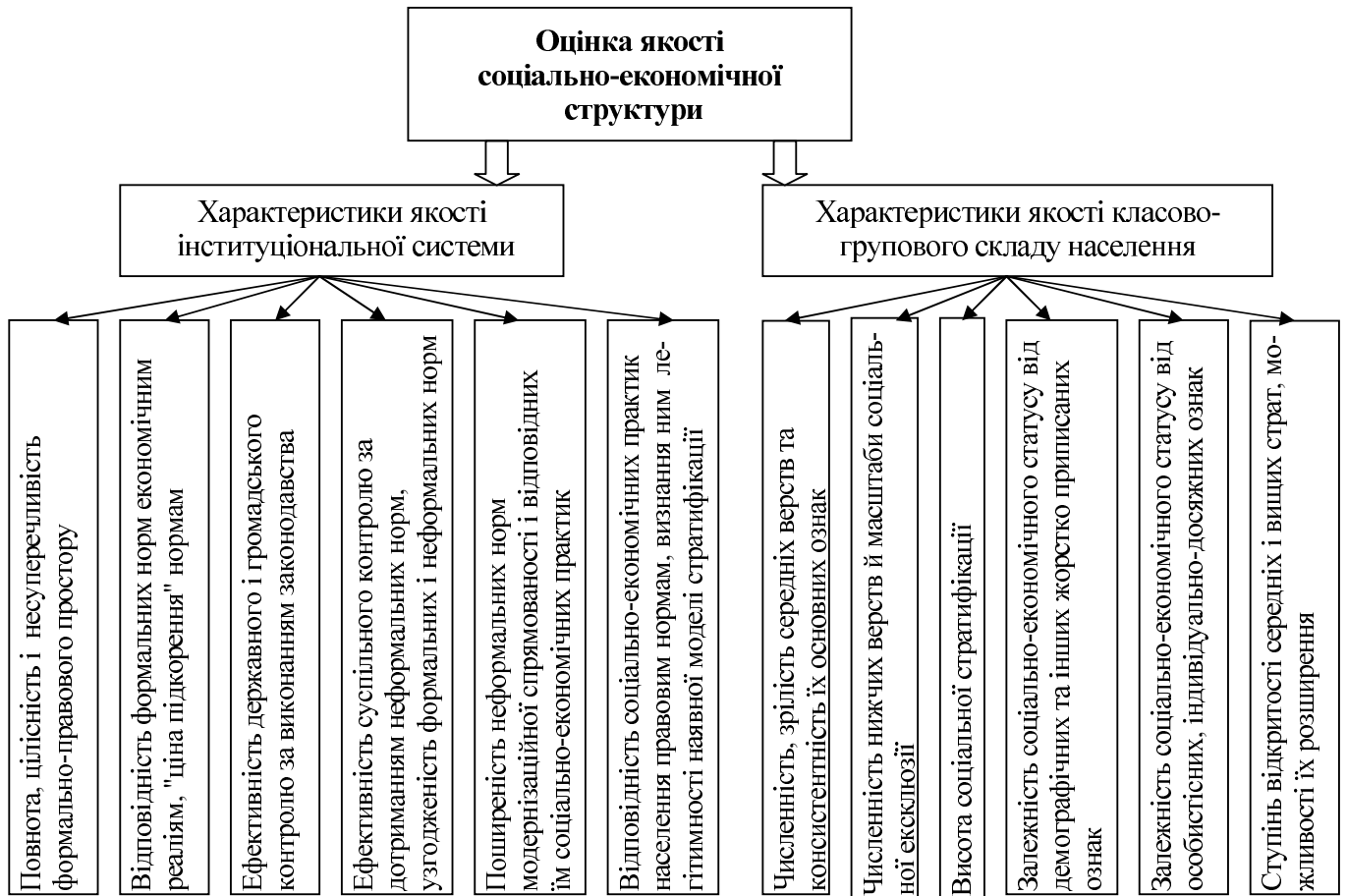

Рис. 3. Схема оцінки якості соціально-економічної структури населення.

Аналіз якості інституціональної системи в Україні вказує на певні недоліки її функціонування, що виявляються за всіма запропонованими характеристиками, а особливо — у неефективності державного й суспільного контролю за дотриманням як формальних, так і неформальних норм; у невідповідності масових соціально-економічних практик населення правовим нормам; розколі інституціонального простору на легальну й тіньову частини; у розриві між невеликим інноваційним і масштабним консервативним сегментами економіки й у поляризації відповідних груп населення (за освітньо-професійним рівнем, ринковою культурою, пасіонарністю тощо).

Автором визначено соціально-економічні показники для оцінки якості класово-групового складу населення, що відповідають різним його зрізам (власницько-трудова, освітньо-професійна, матеріально-доходна). Так, наприклад, ступінь залежності соціально-економічного статусу індивіда від демографічних ознак пропонується „діагностувати” за часткою осіб, вразливих за цими ознаками (жінок, літніх осіб або молоді, інвалідів тощо) у вищих та середніх верствах населення. На неконсистентність ознак середнього класу вказує, зокрема, зайнятість високоосвічених осіб на посадах, що такої освіти не потребують або приналежність їх до бідних чи низькодоходних груп населення. У поле соціальної ексклюзії потрапляють: тривало безробітні (понад 1 рік), зневірені, нелегальні трудові мігранти

(трудоий вимір), дорослі особи без повної середньої освіти, зайняті найбільш некваліфікованою працею (освітньо-професійний вимір), злиденні верстви населення (доходний вимір).

З позицій інституціонального підходу автором обґрунтовано такі базові принципи соціально-демографічної політики в Україні:

- підбору (для імпорту) компліментарних інститутів виходячи з їх узгодженості із наявним економічним і соціокультурним середовищем та наближеності їх до базових інститутів відповідних сфер (трудої, освітньо-професійної, сімейної тощо);
- активної регулюючої ролі держави за поступового налагодження міжінституційної взаємодії та перерозподілу функцій у реалізації соціально-демографічної політики на користь інститутів громадянського суспільства;
- поєднання лібералізму і соціальних гарантій;
- сприяння формуванню нової ціннісної основи економічної й демографічної поведінки населення;
- переміщення „центра ваги” з напрямів соціальної політики, пов’язаних зі зміною *кількісних* параметрів соціально-економічного складу населення та демовідтворення, на поліпшення *якості* соціально-економічної структури й демографічної ситуації.

Ядром відтворення соціально-економічної структури населення є сфера праці та суміжна з нею царина освіти, важливими ланками — сім’я та середовище функціонування інститутів охорони здоров’я, соціального захисту тощо. У роботі визначено пріоритетні напрями соціально-демографічної політики у цих сферах, пов’язані із впливом на соціально-класові відносини й відтворення людського потенціалу. Обґрунтовано, що регулювання зайнятості та ринку праці в Україні на сучасному етапі має поєднувати економічну й соціальну функції. Щодо першої постають завдання, пов’язані з підвищенням інвестиційної активності, спрямованої на створення і модернізацію робочих місць, і завдання, спрямовані на підтримку підприємництва. У межах другої розширення і вдосконалення потребує реалізація завдань щодо соціальної субсидиарності (зокрема, у частині підвищення кваліфікації робочої сили, підтримки активної поведінки індивідів на ринку праці), розвитку соціального діалогу та щодо виховання підприємницької етики й підтримки соціально орієнтованої діяльності бізнесу. У контексті формування модернізованої соціально-економічної структури населення особливого значення набуває становлення конкурентного й стимулюючого ринку праці, прискорення розвитку його інтелектуального сегмента.

Обґрунтовано необхідність орієнтації в освітній політиці на поєднання процесів реформування освіти згідно з європейськими тенденціями у розвитку даної сфери зі збереженням накопиченого у ній потенціалу та соціокультурної самобутності. Найважливішою щодо прогресивних змін у соціально-економічній структурі населення є реалізація таких освітніх пріоритетів як забезпечення доступності якісної освіти та розвиток безперервної освіти протягом життя. Реформування освіти має бути спрямоване на підвищення її конкурентоспроможності і передбачати досягнення як високої академічної якості, так і мобільності, включаючи її просторовий, часовий і програмний аспекти. Невід’ємними елементами осві-

тньої політики в Україні має бути контроль рівності доступу до якісної освіти усіх достатньо здібних кандидатів та непрямий контроль якості освітніх послуг.

У сімейній й пронаталістській політиці необхідне поєднання підходів, спрямованих на стимулювання самозабезпечення сімей, із зміцненням системи соціального захисту сім'ї, материнства і дитинства; задіяння фінансових і нефінансових важелів, а також ринкових механізмів впливу. Центральним принципом політики має бути підтримання на належному рівні умов життя усіх сімей за пріоритетності надання необхідних ресурсних можливостей сім'ям з дітьми. Обґрунтовано необхідність вдосконалення системи сімейних допомог, податкових пільг, створення умов для поєднання матерями професійної діяльності з вихованням дітей, активізації важелів впливу на соціально-психологічну мотивацію дітонародження.

Поліпшення стану здоров'я й життєздатності населення як складової відтворення людського потенціалу в Україні має базуватися на створенні економічних умов для збереження й поліпшення здоров'я, сприянні формуванню у населення раціональної самозбережувальної поведінки, принципів пріоритетності здорового способу життя, на вдосконаленні й розвитку системи санітарно-епідеміологічної, екологічної, виробничої і побутової безпеки, а також на реструктуризації й підвищенні ефективності діяльності системи охорони здоров'я. Ініціатором інституціональних перетворень у цій системі має виступити держава, а у ході їх реалізації особливо важливим є досягнення балансу між ефективністю функціонування охорони здоров'я і доступністю медичних послуг для різних соціальних верств населення.

ВИСНОВКИ

Дисертантом на основі здійснених досліджень запропоновано нове вирішення наукової проблеми — розробки теоретико-методологічних засад трансформації соціально-економічної структури населення у контексті її впливу на демографічні процеси та визначення базових принципів й пріоритетних напрямів даної трансформації у системі завдань соціально-демографічної політики в Україні. За результатами дисертаційного дослідження сформульовано такі висновки:

1) Прогресивний напрям соціоструктурної динаміки втілюється у переході від домінування демографічних чинників стратифікації та владно-політичних факторів до переважання економічних чинників, а відтак — до посилення ролі нерівностей, зумовлених факторами особистісного, індивідуально-досяжного характеру. Суспільний розвиток йде шляхами функціонального збагачення й ускладнення економічної діяльності, що виявляється у збільшенні багатомірності соціально-економічної структури, переплетенні різних стратифікаційних решіток, підвищенні ролі функціонального аспекту організації соціально-економічних структур та циклічних коливаннях висоти соціальної стратифікації населення. Внаслідок прискорення економіко-технологічних змін наростають процеси оновлення соціально-економічної структури населення, посилюється роль нерівноважних та динамічних факторів, які стимулюють запуск механізмів її трансформації.

2) Складовими соціально-економічної структури населення виступають не лише класи й соціально-економічні верстви, а й інститути, які „зчіплюють” між собою класово-групові

елементи, організують—упорядковують їх взаємодію і об'єднують їх у структуру. Інститути відіграють ключову роль у трансформаціях соціально-економічної структури: принципові зміни кількісних і якісних параметрів класово-групового складу населення відбуваються під впливом перетворень основних економічних і соціальних інститутів макрорівня.

3) Трансформаційний період являє собою етап руйнації старої й становлення нової соціально-економічної структури населення, протягом якого на зміну закритій соціальній системі зі сталими протиріччями, спрощеною структурою й домінуванням владно-політичного фактора стратифікації приходять перехідні структури з нестійкою основою, формуються нові соціоструктурні утворення. У регулюванні становлення нової соціально-економічної структури слід орієнтуватися на: формування структурного устрою з численністю соціально-економічних верств, ускладненням соціальної організації, посиленням стимулюючої функції соціальної нерівності; перетворення інститутів влади і власності на відносно незалежні основи соціального сходження індивідів і забезпечення сумірної участі економічних, політичних, соціально-культурних ресурсів у формуванні соціально-економічного статусу; заохочення соціальної мобільності, розвиток конкурентних механізмів сходження індивідів, активізацію горизонтальної і вертикальної взаємодії соціально-економічних груп.

4) Обґрунтовано поєднання в аналізі трансформацій соціально-економічної структури і їх демографічних наслідків традиційної для демографічних й економічних досліджень оцінки соціально-економічного складу населення із вивченням інституціональної складової формування соціально-економічної структури. Доведено, що парадигма інституціонального аналізу, взята за основу теоретико-методологічної бази дослідження, є найбільш прийнятною для вивчення трансформацій соціально-економічної структури населення й перспективною щодо пошуку інституціональних резервів економіки, соціальних стимуляторів її розвитку, шляхів активізації продуктивних ефектів взаємодії економічних і соціально-демографічних факторів.

5) Розроблена методологія комплексного дослідження трансформацій соціально-економічної структури і їх демографічних наслідків, що базується на застосуванні класового й стратифікаційного підходів як взаємодоповнюючих і передбачає поєднання послідовних стадій аналізу: демографічних передумов формування соціально-економічної структури населення, інституціональних основ її становлення, класово-групового складу населення, якості соціально-економічної структури та впливу її трансформацій на демографічні процеси й відтворення людського потенціалу.

6) Доробком автора є обґрунтування методичних підходів до аналізу соціально-економічної структури, що базуються на виділенні емерджентних властивостей населення, які породжуються функціональною взаємодією індивідів і їх груп, характеризують спосіб їх поєднання та відносини між ними. До емерджентних властивостей відносяться й економічні інститути. Критерію емерджентності відповідають показники чисельності, складу населення, частоти взаємодій між соціально-економічними групами. Розроблені автором методичні процедури дали змогу виокремити класові утворення та соціально-економічні страсти

у населенні на базі даних вітчизняної статистики та проаналізувати їх соціально-демографічні особливості.

7) Для транзитивної соціально-економічної структури населення України характерна актуалізація соціальних відмінностей, пов'язаних з демографічними ознаками. У граничних вікових контингентах (наймолодшого працездатного й старшого віку) особливо чітко простежується поляризація населення за соціально-економічним статусом (рівнем освіти, професійно-посадовою позицією, доходами). Актуальною лишається проблема нерівності шансів і можливостей чоловіків і жінок у сфері економічного відтворення, що насамперед виявляється у гендерних диспропорціях професійно-посадового складу, секторально-галузевого розподілу населення й неадекватних відмінностях щодо рівня доходів і заробітної плати.

8) Встановлено, що нечисленність найбільш перспективних класово-групових спільностей в Україні, їх ізоморфність й принципові якісні відмінності від західних „взірців” зумовлюються деформаціями інституціональної бази формування відповідних соціально-економічних груп населення, що насамперед стосується становлення інститутів приватної власності і ринку праці в країні. Визрівання інституціональних основ сучасної соціально-економічної структури населення постає як проблема формування „прозорої” економіки, передумов для ефективного функціонування усіх форм власності, розвитку прогресивних форм організації й регулювання трудових відносин.

9) Аналіз освітньо-професійної структури засвідчив збереження працездатно-орієнтованої соціально-професійної структури зайнятого населення України, численність страт напівкваліфікованої й некваліфікованої праці, наявність інституціональних пасток в освітньо-професійній сфері, проблем з інвестуванням в інтелектуальний капітал, його оновленням і продуктивним використанням. Для інтеграції перспективних соціальних прошарків освіченого населення у „новий середній клас” особливо важливим є створення матеріальних умов для розширеного відтворення якісної робочої сили в країні. Якщо становлення цивілізованих ринкових відносин потребує налагодження ефективної взаємодії наділених інноваційними якостями підприємців, то інноваційна переорієнтація економіки, постіндустріальний прорив залежать від реалізації синергетичного ефекту цілеспрямованої участі управлінців й професіоналів у продукуванні нових знань, ідей, впровадженні інновацій.

10) Як під час ринкових трансформацій, так і у перспективі вагомим лишатиметься вплив соціоструктурних зрушень на перебіг демографічних процесів в Україні. Автором обґрунтовано специфіку дії інституціональних та соціогрупових змін на демографічну динаміку, проаналізовано відмінності результативних демографічних показників для соціально-економічних груп населення країни. Доведено, що прогресивні соціоструктурні зрушення на користь „старого” й особливо „нового” середнього класу слугуватимуть позитивним фактором динаміки смертності й тривалості життя населення, але не сприятимуть підвищенню його дітородної активності в доступній для огляду перспективі. З огляду на це, а також специфіку медико-демографічної ситуації, необхідне як підтримання пронаталістського вектора у соціально-демографічній політиці, так і особливо — посилення її напрямів, пов'язаних з поліпшенням стану здоров'я та нарощуванням інтелектуального потенціалу населення.

11) Запропоновано здійснювати оцінку якості соціально-економічної структури за двома групами характеристик: якості інституціональної системи й якості класового групового складу населення. Проведена оцінка якості інституціональної системи в Україні засвідчує неефективність дії інституціональних регуляторів економічної діяльності й необхідність посилення адаптаційної, інтеграційної, інноваційної й стабілізуючої функцій цієї системи. Нечисленність середніх верств, неконсистентність їх ознак та брак соціального впливу, „тяжіння” вагової частини населення до підніжжя стратифікаційної піраміди, надмірна висота стратифікації за відносної закритості соціальної верхівки вказують на вади класового-групового складу населення.

12) З орієнтацією на спектр проблем, що пов’язані зі становленням нової соціально-економічної структури населення й відтворенням людського потенціалу, та з врахуванням необхідності прогресивних інституціональних перетворень у відповідних сферах суспільно-економічного життя, сформульовано базові принципи та основні напрями соціально-демографічної політики в Україні, які охоплюють регулюючі впливи у соціально-трудої сфері, у царині освіти, щодо розвитку сім’ї й стимулювання дітородної активності, а також щодо поліпшення стану здоров’я й подовження середньої тривалості життя.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Курило І. О. Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформації: Монографія. – К.: ДУ „Інститут економіки та прогнозування” НАН України, 2006. – 472 с.
2. Соціально-демографічна ситуація у м. Києві в умовах переходу до ринкової економіки / Кулик О., Стещенко В., Курило І., Чуйко Л. та ін. – К.: Ін-т економіки НАН України, КМДА, 2000. – 115 с. (Автору належать підрозділи 1.4, 2.4).
3. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / Стещенко В. С., Піскунов В.П., Курило І.О., Чуйко Л.В. та ін. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2001. – 560 с. (Автору належать підрозділи 4.1, 4.2, 4.3).
4. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти / Власенко Н.С., Лібанова Е.М., Курило І.О., Осауленко О.Г. та ін. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2004. – 558 с. (Автору належить підрозділ 4.8).
5. Соціальна безпека: теорія та українська практика / Гнибіденко І.Ф., Колот А.М, Новікова О.Ф., Курило І.О. та ін. – К.: КНЕУ, 2006. – 292 с. (Автору належить параграф 2.2.6).

Статті у наукових фахових виданнях

6. Курило І. О. Сучасні медико-демографічні проблеми працездатного населення України // Україна: аспекти праці. – 1996. – №1. – С. 47–52.
7. Курило І.О., Рудницький О.П. Смертність від нещасних випадків і зовнішніх дій та її вплив на тривалість життя в Україні // Демографічні дослідження: Зб. наук. пр. – К.: Ін-т економіки НАН України, 1996.– Вип. 18. – С.117–128. *Особистий внесок*: проаналізовано структуру смертності від неприродних причин та охарактеризовано соціоструктурні

детермінанти несприятливої динаміки смертності населення від різних видів нещасних випадків і зовнішніх дій.

8. Курило І.О. Про демоекономічну оцінку трудового потенціалу населення та деякі проблеми його відтворення в сучасних умовах // Зайнятість та ринок праці: Зб. наук. пр. –К.: РВПС, 1998. – Вип.7. – С. 99–105.
9. Курило І.О. Економічно активне населення України: соціально-демографічний портрет // Україна: аспекти праці. – 1999. – № 4. – С.30–35.
10. Курило І.О. Про чинники сучасного зниження народжуваності в Україні // Демографічні дослідження: Зб. наук. пр.– К.: Ін-т економіки НАН України, 2001.– Вип. 23. – С. 7–21.
11. Курило І.О. Про медико-демографічні чинники формування і відтворення трудового потенціалу населення України // Україна: аспекти праці. – 2001. – №8. – С. 35–42.
12. Курило І. О. Про специфіку сучасних трудових відносин в Україні та проблеми становлення соціально-економічного складу населення нового типу // Демографічні дослідження: Зб. наук. пр. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2002. – Вип. 24. – С. 7–31.
13. Курило І.О. Деякі демографічні передумови формування економічної активності та соціальної стратифікації населення України // Україна: аспекти праці. – 2003. – № 8. – С. 19–25.
14. Курило І.О. Зайнятість української молоді як основний чинник формування її сучасного соціально-економічного складу // Демографічні дослідження: Зб. наук. пр. — К.: Ін-т економіки НАН України, 2003. — Вип.25. — С. 116–136.
15. Курило І.О. Зміни у соціально-трудовах відносинах та соціально-економічному складі населення України: регіональні особливості // Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України: Зб. наук. пр. – Тернопіль, 2004. – Вип. 9. – С. 213–216.
16. Курило І.О. Соціально-економічна структура населення України: освітньо-професійний вимір // Демографія та соціальна економіка. – 2004.– №1. – С. 136–148.
17. Курило І.О. Підприємці–роботодавці у соціально-економічній структурі населення України // Україна: аспекти праці. – 2004. – № 6. – С. 36–42.
18. Курило І.О. Вплив матеріального добробуту на якість споживання і здоров'я членів сімей із дітьми // Реалізація цілей розвитку тисячоліття ООН в Україні: подолання бідності та підвищення життєвого рівня населення: Зб. наук. пр. - К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2004. – С. 130–134.
19. Курило І.О. Трансформації зайнятості та соціально-економічного складу населення України у контексті людського розвитку // Социально-экономические аспекты промышленной политики. Управление человеческими ресурсами: государство, регион, предприятие. – Донецк: ИЭП НАН Украины, 2004. – Т. 1.– С. 270–276.
20. Курило І.О. Інтелектуальний капітал, його роль та особливості відтворення в умовах інноваційного економічного розвитку // Формування ринкової економіки: Управління людськими ресурсами: проблеми теорії і практики. – К.: КНЕУ, 2005. – Т.1.: Сучасні технології управління людськими ресурсами. – С. 273–280.
21. Курило І.О., Григор'єва Л.О. До питання про інституційні основи формування соціально-класової структури населення України // Наукові праці Донецького національного технічного університету: Серія: економічна. – Донецьк: ДоНТУ, 2005. – Вип. 89–1.– С. 153–160. *Особистий внесок*: проаналізовано вплив перетворень власності та особливостей формування ринку праці на становлення класів у населенні України.

22. Курило І.О. Людський вимір інноваційного розвитку// Україна: аспекти праці. – 2005. – № 6. – С. 46–51.
23. Курило І.О. Статистичне дослідження гендерних особливостей соціально-економічної структури населення // Статистика України. – 2005. – № 4 (31). – С. 37–42.
24. Курило І. О. Інституціональні й соціоструктурні чинники та новітні тенденції народжуваності у західному регіоні України // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Політика демографічного розвитку: сучасний стан та її перспективи в західному регіоні України: Зб. наук. пр. – Львів: Ін-т регіональних досліджень, 2005. – Вип. 5 (55). – С. 358–363.
25. Курило І.О. Методологічні питання статистичного аналізу соціально-економічної структури населення та оцінки її якості // Проблеми статистики: Зб. наук. праць. – К: Видавничий центр Держкомстату України, 2005. – Вип. 7. – С. 37–41.
26. Курило І.О. Становлення нового „класу знання” в Україні: макроекономічні передумови, інституціональні пастки, пошуки виходу // Наукові праці Донецького національного технічного університету: Серія: економічна. – Донецьк: ДОНТУ, 2006. – Вип.103–4. – С. 64–70.
27. Курило І.О. Про базисні принципи соціально-демографічної політики в Україні // Україна: аспекти праці. – 2006. – №4. – С. 27–33.
28. Курило І. О. Основні напрями політики щодо формування соціально-економічної структури населення та відтворення людського потенціалу // АгроІнком. – 2006. – №5–6. — С. 128–131.
29. Курило І.О. Тенденції народжуваності в Україні у контексті подальшої трансформації суспільства // Демографія та соціальна економіка. – 2006. – №1. – С. 38–45.

Статті в інших наукових виданнях

30. Населення України – 2002. Щорічна науково-аналітична доповідь. – К.: Академпрес, 2003. – С. 73–84. (Розділ 4).
31. Населення України – 2003. Щорічна науково-аналітична доповідь.— К.: Академпрес, 2004. – С. 129–150. (Розділ 5).
32. Людський розвиток в Україні: 2003 рік. Щорічна науково-аналітична доповідь. – К.: Академпрес, 2003. – С.165–214. (Розділ 5).
33. Людський розвиток в Україні: 2004 рік. Щорічна науково-аналітична доповідь. – К.: Академпрес, 2004. – С. 83–98, 157–171,189–196.
34. Про становище сімей в Україні. Державна доповідь за підсумками 2000 року. –К.: Шкільний світ, 2001. – С.26–30, 156–158.
35. Курило І. О. Проблема здоров'я нації в сучасній Україні // Журнал практичного лікаря. – 2002. – №5. – С. 2–9.
36. Курило І.О. Соціально-демографічні особливості самооцінки стану здоров'я населенням України // Демографічні дослідження: Зб. наук. пр. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2003. – Вип. 25. – С. 44–55.
37. Сільська молодь України: стан, проблеми та шляхи їх вирішення. Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2003 року). – К.: Державний Ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – С. 27–40, 70–80.

38. Курило І.О. Освітньо-професійні ресурси як чинник соціальної диференціації населення // Економічний часопис – XXI. — 2005. — №1–2. — С. 53–56.
39. Стан та соціальний захист сільських дітей. тематична державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2004 р. – К.: Державний Ін-т проблем сім'ї та молоді, 2005. – С. 75–91.

Матеріали наукових конференцій

40. Курило І.О. Регіональні особливості сучасної демоекономічної ситуації в Україні // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Київ: Ін-т національних відносин і політології НАН України, 1995. – С. 194–197.
41. Курило І.О. Диференціація рівнів смертності населення України: етнодемографічний аспект // Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії конфліктності, проблеми та прогнози на порозі XXI століття: Матеріали 5-ої Міжнародної науково-практичної конференції – Київ-Чернівці: Київський військовий гуманіт. ун-т, Чернівецький держ. ун-т ім. Юрія Федьковича, 1997. – С. 306–307.
42. Курило І.О. Про сучасні демографічні проблеми і деякі пріоритети демополітики в Україні// Проблеми безпеки української нації на порозі XXI сторіччя: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Київ-Чернівці: Київський військовий гуманіт. ун-т, Чернівецький держ. ун-т ім. Юрія Федьковича, 1998. – Ч. I. – С. 523–525.
43. Курило І.О. Про деякі соціальні індикатори рівня життя населення України в перехідний період// Актуальні питання державного будівництва і подолання кризових явищ у суспільстві: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Київ: Міжнародний інститут лінгвістики і права, 1999. – С. 213–215.
44. Курило И. А. Демографическая составляющая воспроизводства трудового потенциала населения в современных условиях // Демографическое развитие и его социально-экономические последствия: Материалы международной научно-практической конференции. – Москва: ГУ ИМЭИ, 2001. – С. 115–117. (мова рос.).
45. Курило І.О. Формування соціально-економічної структури населення України: гендерний аспект // Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К.: Фоліант, 2003. – С. 11–13.
46. Курило І.О. До питання про регулювання процесів становлення нового соціально-економічного складу населення України // Сучасні проблеми гуманізації та гармонізації управління: Матеріали 4-ї Міжнародної міждисциплінарної науково-практичної конференції – Харків: Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2003. – С. 126–127.
47. Курило І.О. Безперервність освіти у контексті формування інноваційної моделі соціально-економічного розвитку в Україні // Сучасні проблеми гуманізації та гармонізації управління: Матеріали 5-ї Міжнародної міждисциплінарної науково-практичної конференції – Харків: Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2004. – С. 175–176.
48. Курило І.О. Гендерний аспект освітньої структури населення України // Зб. доп. Міжнародної науково-практичної конференції „Гендерний компонент у структурі вищої технічної освіти та природничих наук”. – Київ: СПД „Микола Мельник”, 2005. – С. 86–90.

АНОТАЦІЯ

Курило І.О. Трансформація соціально-економічної структури населення та її демографічні наслідки. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.09.01 - Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика. – Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Київ, 2006.

Дисертацію присвячено дослідженню теоретико-методологічних і прикладних проблем трансформації соціально-економічної структури населення та її демографічних наслідків. Виявлено основні закономірності еволюції соціально-економічної структури та факторів стратифікації населення. Обґрунтовано методологічні підходи й розроблено структурно-логічну схему комплексного дослідження трансформацій соціально-економічної структури населення та їх демографічних наслідків.

Соціально-економічну структуру населення досліджено в єдності її інституціонального й класово-групового виміру. Запропоновано методики виокремлення у населенні класових і мезокласових утворень, освітньо-професійних страт. Розглянуто вплив новітніх трансформацій соціально-економічної структури на перебіг демографічних процесів в Україні. Обґрунтовано основні принципи формування та напрями реалізації соціально-демографічної політики у царині соціально-класових відносин та відтворення людського потенціалу.

Ключові слова: соціально-економічна структура населення, клас, страта, соціально-економічна група, інститут, фактори соціальної стратифікації, соціально-економічний статус, соціальна диференціація демографічних процесів, соціально-демографічна політика.

АННОТАЦИЯ

Курило И.А. Трансформация социально-экономической структуры населения и её демографические последствия. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук по специальности 08.09.01 - Демография, экономика труда, социальная экономика и политика. – Институт демографии и социальных исследований НАН Украины, Киев, 2006.

Диссертация посвящена исследованию теоретико-методологических и прикладных проблем трансформации социально-экономической структуры населения и ее демографических последствий, а также научному обоснованию принципов и приоритетных направлений социально-демографической политики, касающихся формирования новой социально-экономической структуры населения. На основе обобщения и систематизации научных взглядов на социальную структуру выявлены основные закономерности эволюции социально-экономических структур населения и факторов его социальной стратификации.

Социально-экономическая структура населения определяется в диссертации как система связей и отношений между группами населения, занимающими различные позиции в сфере социально-экономического воспроизводства и исследуется в единстве ее институционального и классово-группового измерения.

Обосновывается роль институционального фактора в становлении новой социально-экономической структуры населения и в экономическом развитии. Получило развитие

раскрытие механизмов выхода из социально-экономических кризисов через реализацию синергетического эффекта группового взаимодействия ведущих (на данном этапе развития) социально-экономических групп населения: собственников средств производства (на этапе рыночных преобразований), носителей интеллектуального капитала (для постиндустриальной трансформации). Обоснована необходимость применения научной парадигмы институционального анализа в исследовании трансформаций социально-экономической структуры населения и их демографических последствий.

Разработана структурно-логическая схема комплексного исследования трансформаций социально-экономической структуры населения, включающая последовательные стадии анализа: демографических предпосылок формирования социально-экономической структуры населения, институциональных основ её становления, классово-группового состава населения, обобщающую оценку качества социально-экономической структуры и демографических последствий её трансформации. Обоснована целесообразность применения в исследовании классового и стратификационного методологических подходов как взаимодополняющих, что позволяет как оценить влияние рыночных преобразований на социально-экономическую структуру (посредством классового анализа), так и состояние человеческого потенциала общества с точки зрения его постиндустриальной перспективы (через стратификационный анализ: образовательно-профессиональный срез структуры). Предложены методические подходы к выделению классов и образовательно-профессиональных страт в составе населения.

Охарактеризовано состояние институциональной базы формирования классов и перспективных образовательно-профессиональных страт, представлены результаты исследования классовых образований и социально-экономических страт в населении Украины.

Обосновано влияние социоструктурных сдвигов на динамику демографических процессов, исследованы механизмы влияния социально-экономического неравенства на детородную активность, состояние здоровья и продолжительность жизни населения. Для определения влияния социально-экономических характеристик индивидов на их детородную активность применены модели со структурными переменными, для оценки социальной дифференциации продолжительности жизни — таблицы смертности, дифференцированные по социально-экономическим признакам.

Предложена система характеристик качества социально-экономической структуры населения и соответствующих им показателей. На этой основе осуществлена оценка качества институциональной системы и классово-группового состава населения Украины. С позиций институционального подхода обоснованы принципы формирования и направления реализации социально-демографической политики в сфере социально-классовых отношений и воспроизводства человеческого потенциала.

Ключевые слова: социально-экономическая структура населения, социально-экономическая группа, институт, класс, страта, факторы социальной стратификации, социально-экономический статус, социальная дифференциация демографических процессов, социально-демографическая политика.

SUMMARY**I.O. Kurylo. The Transformation of Social-Economic Structure of the Population and its Demographic Consequences. - Manuscript.**

Dissertation to obtain Doctor degree in Economy, speciality: 08.09.01 – Demography, Economics of Labor, Social Economy and Policy. – Institute for Demography and Social Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2006.

The dissertation deals with the research of the theoretical and application issues of the transformation of social-economic structure of the population and its demographic effect. Principal rules of evolution of social-economic structure and stratification of population are determined. Methodological approach and structural-logic scheme have been developed in terms of the comprehensive research of the transformation of social-economic structure of the population and its demographic consequences.

The social-economic structure has been studied combining its social-group and institutional components. Selection criteria methods of classes, fractions and education-professional strata have been set up. The demographic effect of the modern transformation of social-economic structure of population in Ukraine has been examined. The main principles of forming the population policy and directions of its implementation in the field of social-class relations and reproduction of human potential in Ukraine have been proved.

Key words: social-economic structure of population, class, stratum, social-economic group, institute, factors of social stratification, social-economic status, social differentiation of demographic processes, population policy.

Підписано до друку 11.08.2006 р. Формат 60×90/16
Облік. – вид. арк. 1,9 Умов. друк. арк. 1,9
Наклад 100 прим. Замов. №305

Видавничо-поліграфічний відділ
ДУ „Інститут економіки та прогнозування” НАН України
01011, Київ – 11, вул. Панаса Мирного, 26

